

Національний університет цивільного захисту України

Кафедра психології діяльності в особливих умовах

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Конспект лекцій

Розроблено: доцентом

кафедри ПДОУ

Ушаковою І.М.

Харків 2017

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІМ'Ї

ЛЕКЦІЯ 1 ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї ЯК НАУКА

План:

1. Актуальність вивчення психології сім'ї.
2. Об'єкт, предмет та завдання психології сім'ї.
3. Методи вивчення психології сім'ї.

Література:

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001.-96 с.
2. Кравець В. Психологія сімейного життя: В 2-х ч. - Тернопіль, 1995. – 695 с.
3. Шнейдер Л.Б. Семья и брак в истории общества: качественная и количественная эволюция семейных отношений // Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 53-68.

1. Актуальність вивчення психології сім'ї.

Актуальність вивчення в першу чергу пов'язана зі спростуванням ряду хибних уявлень стосовно предмета психології сім'ї:

1. Уявлення про містичний характер того, що відбувається в родині (бог, доля, гороскоп...).

2. Уявна легкість оволодіння предметом, його доступність і зрозумілість, і, як наслідок, натовп дилетантів у цій сфері. (Спитайте на вулиці як будувати сім'ю і знайдеться куча порадників).

3. Молодість наукової проблематики: на початку формувалася практичний запит, а потім виникали й впроваджувалися в цю сферу наукові дослідження. Не рідким випадком було відношення до проблем сімейних відносин як до "ненауковій" або "напівнаукової" області. Для фундаментальної науки займатися дослідженнями сімейних відносин було несерйозно.

4. Заповнення терапевтичного вакууму, що мав місце у вітчизняній прикладній і практичній психології протягом десятиліть, шляхом прямого запозичення закордонних методик і технік породжує чимало негативних результатів.

В 90-і роки "бум" психотерапії викликав сплеск інтересу до проблеми сімейних відносин. Поряд з позитивними моментами такої ситуації виявляється упередженість, а часом просто одержимість дослідників, що впливають західної традиції, забуття історичних і крос-культурних розходжень як у вивченні родини, так й у роботі з нею.

5. Складність сімейних відносин як предмета вивчення, що зберігається відсталістю психологічної термінології в даній області.

Важкість вивчення сімейних відносин пов'язана

а) з проблемою розробки й впровадження методичного інструментарію, що не наносить збитку респондентам й їхнім сімейним відносинам;

б) з впливом самого факту впливу участі випробуваних у дослідженні на їхні взаємини й психічний стан;

в) з характером впливу експериментатора на спосіб життя в родині, близькість й інтимні відносини.

2. Предмет, об'єкт та завдання психології сім'ї.

Психологія сім'ї - як окрема дисципліна вивчає психічні закономірності людської поведінки, які детерменіровані факторомучастія людей в сім'ї.

Предмет - специфіка психологічного підходу до вивчення сім'ї як системи міжособистісних взаємодій, її структури (статеві-віковою і рольовою) та функцій (захист індивіда від маніпулятивних впливів суспільства і пристосування його до життя в цьому суспільстві).

Об'єкт- сім'я як система та члени родини.

Завдання:

1. психологічне консультування з питань шлюбу, включаючи вибір шлюбного партнера та укладання шлюбу;
2. консультування з питань подружніх відносин (діагностика, корекція, профілактика);
3. психологічна допомога сім'ї в кризових ситуаціях і при розлученнях;
4. консультування, діагностика, профілактика і корекція дитячо-батьківські відносини;
5. психологічне консультування з питань виховання та розвитку дітей і підлітків (діагностика, профілактика, корекція порушень і відхилень у розвитку);
6. психологічне консультування з проблем виховання дітей «групи ризику» та обдарованих дітей;
7. психологічна допомога в питаннях усиновлення та виховання прийом-них дітей;
8. психологічна профілактика відхилень і порушень розвитку дітей і підлітків, які виховуються «без сім'ї» (в умовах депривації спілкування з близьким дорослим);
9. психологічне консультування та супровід вагітності і пологів;
10. психологічний супровід становлення батьківства.

3.Методи вивчення сім'ї

Існують такі психологічні **методи вивчення сім'ї**:

- **науково-дослідні**, спрямовані на теоретичне узагальнення даних, що розширюють професійний кругозір психолога-практика;
- **діагностичні**, за допомогою яких отримують конкретні дані, необхідні для роботи з певною сім'єю;
- **корекційно-діагностичні**, або психотерапевтичні, спрямовані на визначення форми і змісту корекційної роботи з сім'єю.

Дослідження структури сім'ї та взаємодії в ній:

1. Сімейна соціограма - методика дозволяє оцінити: стан суб'єкта в системі міжособистісних відносин і характер комунікацій в сім'ї прямий або опосередкований; виникнення причин неблагополуччя; динаміку сімейних взаємин.
2. Сімейна генограма. Діагностує комунікації в родині, взаємини між її членами і виявляє причини виникнення складної життєвої ситуації в родині.
3. ШСО. Призначена для оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів.
4. Шкала сімейної адаптації та згуртованості .Дозволяє швидко, ефективно і достовірно оцінити процеси, що відбуваються в сімейній системі, і намітити мету психотерапевтичного втручання.
5. Малюнок сім'ї. Призначений для виявлення особливостей сімейних відносин.

Вивчення особливостей виховання батьків, процесів взаємодії батьків з дітьми

1. АСВ. Методика дозволяє вивчити: порушення процесу виховання; виявити тип негармонійно патологізуючого виховання; встановити причини порушень в сімейній системі.
2. PARI. Призначена для вивчення ставлення батьків до різних сторін сімейного життя (сімейної ролі), а також вивчення дитячо-батьківських відносин.
3. Тест -опитувальник батьківських відносин (А.Л.Варга, В.В.Столина). Психод. методика, орієнтована на виявлення батьківського ставлення в сім'ї.

Вивчення подружніх взаємин

1. Тест-опитувальник задоволеності шлюбом . Призначений для експрес - діагностики ступеня задоволеності - незадоволеності шлюбом, а також ступеня согласования- неузгодженості задоволеності шлюбом у тієї чи іншої соціальної групи.
2. Тест «Характер взаємодія подружжя в конфліктних ситуаціях». Методика дає можливість охарактеризувати обстежувану пару по ряду параметрів: найбільш конфліктогенним сфери подружніх відносин, ступінь згоди (або незгоди) в ситуаціях конфлікту, рівень конфліктності в парі.
3. Тест подружніх відносин. Тест спрямований на виявлення відносин у парі.

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягають хибні уявлення про ПС?
2. В чому важкість вивчення сімейних відносин?
3. Дайте визначення поняття «психологія сім'ї».
4. Назвіть предмет та об'єкт ПС.
5. Які основні завдання ПС.
6. Які є три групи методів ПС.
7. Назвіть основні методи вивчення сім'ї.
8. Назвіть методи вивчення дитячо-батьківських стосунків у сім'ї.

9. Назвіть методи вивчення подружніх взаємин у сім'ї.

ЛЕКЦІЯ 2 ІСТОРІЯ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

План:

1. Розвиток шлюбних відносин.
2. Національні особливості сімейних відносин.
3. Українська родина.

Література:

1. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001.-96 с.
2. Кравець В. Психологія сімейного життя: В 2-х ч. - Тернопіль, 1995. – 695 с.
3. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. –512 с.

1. Розвиток шлюбних відносин.

Сім'я - невід'ємна осередок суспільства, жодна нація, жодна цивілізована суспільство не обходилося без сім'ї. Найближче майбутнє суспільства теж не мислиться без сім'ї. Розглянемо взаємовідносини між такими поняттями як «сім'я» і «шлюб». Іноді вони взаємозамінні, але існують і відмінності. По-перше, шлюб і сім'я виникли в різні історичні періоди.

Шлюб - це історично змінюється соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, за допомогою якої суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя і встановлює їх подружні і батьківські права і обов'язки.

Сім'я являє собою більш складну систему відносин, ніж шлюб, оскільки вона об'єднує не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів. Сім'я розвивається разом з розвитком суспільства, під впливом соціально-економічних умов, таким чином сім'я є продуктом історичного розвитку і кожна суспільно-економічна формація має властиві тільки їй шлюбно-сімейні відносини.

В історії людства змінилося чимало форм громадського регулювання відносин між статями. Одні з цих форм були характерні для окремих племен, інші мали більш широке поширення, але всі вони відповідали певному рівню соціально-економічного розвитку суспільства. Для первісного людського стада була властива **форма статевої відносин**, яку можна назвати **невпорядкованою**, так як ще не існувало обмежень, встановлених згодом звичаєм. Такі відносини з часом стали вносити дезорганізацію в життя первісних людей (гострі конфлікти і бійки під час підготовки до полювання). Це стало гальмувати розвиток виробничих відносин і загрожувати самому існуванню первісного стада. Приборкання статевого інстинкту почалося з встановлення первісною громадою статевої табу-заборон, які допомагали тримати інстинкт в певних рамках.

Важливим кроком в регулюванні статевої відносин між чоловіком і жінкою було виключення статевої стосунках між батьками і дітьми. Цю санкцію можна вважати історичною межею між дошлюбним станом суспільства, коли статеве життя людей визначалася лише їх природою, і

шлюбом, як соціально-регульованим ставленням між статями. (Табу були всюди. Так, в племені ведда в Цейлоні не можна було одружуватись на старшій сестрі, тоді як на молодшій або на дочці - можна).

На ранній стадії первіснообщинного ладу, з появою роду, виникає **груповий шлюб**. Ця форма групового шлюбу була **екзогамією** - абсолютна заборона всіх статевих зв'язків всередині роду, вимога вступати в статеві стосунки лише з членами інших родів. Серед дослідників існують різні точки зору на походження екзогамії:

1. вона виникла в силу того, що від шлюбів між кровними родичами народжувалися неповноцінні діти;

2. життя вимагала розширити соціальні контакти, мати зв'язки з іншими людськими об'єднаннями;

3. таким чином можна було досягти встановлення всередині роду соціального світу, так як статеві відносини часто провокували ці конфлікти.

Найбільш імовірною причиною виникнення екзогамії видається поєднання всіх цих обставин. Але такі шлюби ще не приводили до створення сім'ї. Діти належали всьому роду і виховувалися родовою комунією. До того ж первісні люди вважали, що чоловік не пов'язаний біологічно з дітьми своєї дружини. На їхнє переконання вагітність відбувається лише з однієї причини: дух - родич жінки вселяє в її тіло духу - дитини. (Жителі Тробриандських островів замість того, щоб звинуватити дружину в зраді, вважалася серед жителів цих островів серйозним злочином, чоловіки щиро раділи, що боги-духи відвідали будинок в період їх відсутності).

До групового шлюбу відносять **полігамію** (багатошлюбність), яка включає **полігінію** (багатоженство) і **поліандрію** (багато чоловіків), коли жінка має кількох чоловіків, зазвичай братів. Дж. Мердок в 1949г провів досліджував і з'ясував, що в 145 суспільствах існує полігінія; в 40 - моногамія (шлюб між 1 чоловіком і 1 жінкою); в 2 - поліандрія.

Розвиток первісного суспільства призвів до того, що групові шлюби стали витіснятися **парними шлюбами**. Моногамія привела до кінця **матріархату**. Чоловік захотів передавати у спадок своїм дітям свою власність. На цьому ступені чоловік живе з однією дружиною, проте порушення вірності залишається правом чоловіка, в той же час від жінок потрібна найсуворіша вірність, і за перелюбство їх піддають жорстокій карі. Шлюбні узи, однак, легко могли бути розірвані кожною зі сторін, а діти, як і раніше, належать тільки матері. Господарської осередком ще довго залишався рід.

Парний шлюб виник з потреби зробити відносини між статевими партнерами більш стабільними. Надалі чоловік поступово стає годувальником дітей, батьком і виникає економічний осередок, таким чином змінюється характер шлюбу: його метою, поряд з регулюванням статевих відносин, стає також створення сім'ї, утримання та виховання дітей.

2. Національні особливості сімейних відносин.

Одна з перших спроб визначити характер шлюбно-сімейних відносин належить давньогрецькому філософу **Платону**. Сім'ю він вважав вихідним громадською осередком: держава виникає в результаті об'єднання сімей. Однак, Платон не був послідовний у поглядах на сім'ю. У проекті «Ідеальної держави» з метою досягнення згуртованості суспільства, він пропонував введення спільності дружин, дітей і майна.

Стародавня Греція. Сім'я в первісній Греції значно відрізнялася від тієї, яку ми спостерігаємо згодом, в V ст. до н.е. Спершу вона була дуже численною, оскільки дорослі сини, одружившись, не відділялись від батька, а продовжували жити всі разом під одним дахом. Батько, а після його кончини, старший брат користувалися величезною владою. До Солона батько в Афінах мав право продавати в рабство своїх дочок, а брат, якщо він був главою сім'ї, - своїх сестер. Сім'я володіла майном, але майно це, особливо нерухоме, не було чистією особистою власністю, але належало всій сукупності родичів. Численні причини викликали поступове розкладання цієї патріархальної сім'ї. В пізнішу епоху кожна подружня пара з її дітьми виділялася, щоб жити своїм власним життям.

Влада батька над дітьми також поступово зменшувалася. Вона абсолютно припинялася з досягненням сином повноліття (18 років). Втім, батько міг позбавити поганого сина спадщини. Діти зобов'язані були нести по відношенню до батьків борг поваги і покори. Якщо батьки впадали в бідність, син зобов'язаний був утримувати їх. У разі нехтування своїми обов'язками він міг бути відданий під суд.

Ставлення до шлюбу в первісній Греції багато в чому не збігалось з нинішнім. Греки вважали, що подружній союз полягає головним чином для виконання патріотичної (народження нових громадян) і релігійної (жертвопринесення предкам) обов'язків. Про взаємної схильності або схожості смаків подружжя не було й мови. Хоча ці думки згодом і втратили свою стійкість, все ж вони зберігали владу над умами. Звідси випливало, що в шлюбі, як його розуміли греки, особистість жінки не грала будь-якої ролі. З її почуттями не зважали, її обирали в дружини не заради її самої, а як необхідне знаряддя для збереження сім'ї і держави.

Дівчат греки звичайно тримали під замком. Заміжня жінка була більш вільною. У багатьох сім'ях вона здебільшого перебувала вдома, але у малозабезпечених сім'ях їй доводилося постійно залишати його по потребах господарства. Вона повинна була вирушати на ринок, купувати провізію і нести на собі турботи, звичайно покладаються на рабів. Іноді навіть траплялося, що жінки займалися торгівлею на агорі. Однак це явище спостерігалось рідко, і громадська думка ставилося до нього з осудом.

У стінах свого будинку жінки розпоряджалися цілком самовладно. Вони наглядали за рабами і керували роботою своїх служниць. Крім того, вони повинні були піклуватися про всі дрібниці управління господарством та витрати, пов'язані з ним. Але суспільне життя їх майже зовсім не торкалася. З цього правила бували, звичайно, і винятки!

Спарта. У Спарті жінки користувалися набагато більшою свободою і повагою. Вони з дитинства звикали відчувати себе громадянками і приймати громадські інтереси гаряче до серця. Особиста схильність при виборі дружини грала тут незрівнянно більшу роль, ніж в решті Греції.

Стародавня Русь. У стародавній Русі слово «шлюб» нерозривно пов'язане з церквою, християнством. Церква визначає шлюб як таїнство, за допомогою якого дві істоти зливаються в «єдину плоть», в союз, на зразок союзу Христа з Церквою. Держава майже не втручалася у внутрішній розпорядок життя родини. Але надаючи сім'ї повну самостійність, держава все ж оберігає її міцність. Зазіхання на розрив подружніх зв'язків всіляко переслідувалися і, особливо в давнину, жорстоко каралися. Щоб сильніше закріпити цей зв'язок, держава і церква всіляко заважали її розриву, а католицтво до сих пір не допускає ніякого розлучення: «Що бог з'єднав, людина нехай не розлучить». У тих же цілях дружина була віддана в опіку чоловіку, діти - в розпорядження батьків. Наприклад, згідно Укладенню 1649 року в Русі вбивство сина або дочки каралося лише 1 роком тюремного ув'язнення. У той же час діти не мали права скаржитися на батьків ні за яких обставин, громадська думка не визнавало відповідальності батьків перед дітьми, але жорстоко карало дітей, що не шанували батьків (батьківський проклін).

12 століття. «Повчання Володимира Мономаха» «Жінок своїх любіте, але влади їм над собою не давайте».

16 століття. «Домострой». «Нехай боїться дружина чоловіка свого». Дружину можна було побити ременем, але потім обов'язково пожаліти. Але тут же йдеться і про обов'язки чоловіка - утримувати сім'ю, годувати дружину і дітей, захищати їх.

Патріархальна сім'я на Русі зазвичай складалася з кількох поколінь. На чолі стояв старший чоловік, після смерті батька - старший син. Всі слухалися беззаперечно. Одружитися - тільки з волі батьків. У сім'ї був шанований в основному чоловік, жінці відводилась роль підлеглої.

3. Українська родина.

Витоки української сім'ї простежуються на нашій території ще з часів раннього палеоліту (приблизно 200 тис. років до н.е.), а на думку *М. Грушевського*, чіткі форми сімейного союзу в Україні чітко проступають в індоєвропейську епоху. Землеробське життя давніх українців впливало на сімейний уклад: осідлість, стабільний дохід від роботи на землі, чим, в основному, займалася жінка, робили матір основною особою в сім'ї і надовго закріпили тут елементи **матріархату**.

З давніх-давен українські жінки відрізнялися почуттям власної гідності і завжди були берегинями сімейної моралі. Візантійський письменник і імператор Маврикій свідчить, що "їх (наших предків) дружини бувають чесні в міру, а багато їх вважають смерть чоловіка за власну, і охоче самі себе гублять, не рахуючи своє вдівство життям".

Відносини в українській родині будувалися на визнанні **рівноправності подружжя**. Їхні взаємини характеризувалися певним **демократизмом**. В традиції створення сім'ї в Україні існував звичай, коли дівчина сама сваталася до хлопця: приносила в будинок хліб, ставила на стіл і мовчки чекала відповіді від батьків свого обранця.

Рівноправність відносин проявило себе також в правах жінки на майно, що не характерно для інших народів, де повним власником є тільки чоловік. Непоодинокими були випадки, коли жінка ставала навіть номінальним головою. Вважають, нарешті, що емансипованість української жінки пов'язана з частою вимушеною відсутністю чоловіка вдома (визвольні війни, козацтво, чумаки і т.п.) Жінка нерідко мала брати на себе відповідальність голови сім'ї і виконувала чоловічу роботу.

Справа одруження, створення сім'ї, у наших предків мала не тільки особистий, але і громадський характер: на підбір пар впливали, зокрема, холостяцькі та дівчачі кола (громади), громадська думка і т.д. Чоловіки, згідно з цими нормами, вважалися самостійними лише після одруження. Тривале парубоцтво не схвалювали, а до тих, хто взагалі не одружився, ставилися зневажливо.

Участь суспільства у формуванні молодої сім'ї відбивалося також в оцінці морального стану сім'ї нареченого і нареченої. Репутація сім'ї цінувалася подекуди більше, ніж її майновий стан. Шлюб практично повсюдно висвітлювався церквою, кульмінацією чого була взаємна клятва вірності молодих. Винятковими були шлюби, коли чоловік і жінка "жили на віру", тобто не приносячи такої клятви в церкві. У всіх цих випадках сімейна мораль сходила в ранг суспільної.

Українцям здавна був властивий **культ домашнього вогнища, культ Роду**. Вони мали в своєму пантеоні навіть божества, які займалися сім'єю - Рід і Рожаницю. Людина не мислила свого щастя без сім'ї, без домашнього вогнища ("Без сім'ї - немає щастя на землі").

Виявом поваги до сім'ї, її єдності були **храмові свята**, коли члени роду, навіть далекі родичі, які жили в інших селах, збиралися хоча б раз на рік - на "храм" - за загальним столом, обмінювалися новинами про своє життя і так відновлювали духовну єдність.

З давніх-давен наш народ дбав про фізіологічне здоров'я роду, зокрема, ще з давніх часів строго заборонялися шлюбні відносини всередині роду.

Завдяки певному здоровому "консерватизму" в побуті українська сім'я з повагою ставилася до народних звичаїв та обрядів, дотримувалася законів гостинності. І хоча весь її побут не був ідеальним, іноді призводив до непорозумінь або мав інші недоліки, в цілому організація побуту сприяла духовному зміцненню сім'ї, орієнтувала людини не тільки на земне, а й на Високе і Вічне.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте поняття «шлюбні відносини»?
2. Згадайте, коли з'явилася поняття шлюбу?

3. Порівняйте уклад сім'ї в Стародавній Греції і Спарті. В чому схожість і відмінності?
4. Як ви думаєте, що більше впливало на сімейний уклад Стародавньої Русі - закони і правила або церква? Чому?
5. Розкажіть, хто вирішував питання про укладення шлюбу в українській родині.

ЛЕКЦІЇ 3-4 ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

План:

1. Сім'я як система та мала група.
2. Функції сім'ї.
3. Типології сімей.
4. Нетрадиційні (особливі сім'ї).
5. Альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин.

Література:

1. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. – СПб: Речь, 2001. – 144 с.
2. Головнева И.В. Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С.12-16.
3. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. Учебное пособие. / [Под ред. Е.Г. Силаевой. - М.: АСАДЕМ'А, 2002. - 192 с.
4. Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-пресс, 1992. – 190 с.
5. Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
6. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с.

1. Сім'я як система та мала група

Уявлення про сім'ю як про систему виникло і розвивалося в рамках системної сімейної психотерапії, концептуальну основу якої склала загальна теорія систем Л. фон Берталанфі. Центральна ідея системної сімейної психотерапії полягає в тому, що сім'я - це соціальна система, тобто комплекс елементів і їх властивостей, які знаходяться в динамічних зв'язках і відносинах один з одним. Система є первинною по відношенню до вхідних в неї елементів. Сімейна система, як і будь-яка інша система, функціонує під впливом двох законів - *закону гомеостазу*, який стверджує, що кожна система намагається зберегти своє становище, і *закону розвитку*, згідно з яким кожна сімейна система повинна пройти свій життєвий цикл. В даний час більшість психологів і психотерапевтів, включаючи і тих, хто не належить до системного напрямку, а працює на індивідуальному рівні, поділяють погляд на сім'ю як на систему. Так, більшість сучасних фахівців переконані в тому, що вплив на одного члена сім'ї впливає і на інших її членів, що не можна допомагати дитині, не привертаючи до роботи батьків, і т.д.

В рамках системної сімейної психотерапії за час її існування виникло безліч підходів, розвиваючих свої уявлення і методи. Ми не будемо

зупинятися на цьому докладно, дамо лише загальне опис використовуваних в сімейної психотерапії понять. Як зазначає А. Черніков, класифікація різних підходів у сімейної психотерапії та сімейному консультуванні є досить складним завданням, оскільки вони є відкритими, гнучкими і постійно розвиваються.

Сім'я, як будь-яка система має **границі**. Виділяють *зовнішні і внутрішні* границі. Зовнішні межі характеризують взаємини між сім'єю і соціальним оточенням, внутрішні - між підсистемами всередині сім'ї. За ступенем проникності можна виділити *жорсткі, розмиті і проникні* границі. У функціональних сім'ях границі повинні бути чіткими і проникними. Особливості зовнішніх кордонів є показниками ступеня відкритості сім'ї по відношенню до зовнішнього світу. Розмиті зовнішні границі, тобто занадто відкриті сім'ї, не можуть створити для своїх членів необхідний рівень безпеки і комфорту. У такій сім'ї у членів сім'ї багато зв'язків із зовнішнім світом, але мало між собою. У свою чергу, занадто жорсткі зовнішні границі роблять сім'ю закритою, приводять її до застою, що створює труднощі при встановленні контактів за межами сім'ї, призводить до тривоги і страху членів сім'ї перед зовнішнім світом. Якщо зовнішні кордони сім'ї жорсткі, закриті, то межі підсистем стають розмитими. Розмиті внутрішні кордони перешкоджають розвитку сім'ї, призводять до виникнення міжпоколінних, вертикальних коаліцій (міжпоколінні коаліції - це об'єднання між членами різних підсистем)

Життя сім'ї регулюють сімейні норми і правила. Правила існують в кожній родині, вони можуть бути *гласними і негласними, культурно заданими або індивідуальними*. Розподіл ролей і функцій, місце в сімейній ієрархії також відноситься до системи правил. На кожній стадії життєвого циклу сім'ї правила повинні змінюватися, про ці зміни сім'я повинна домовлятися. Якщо життя в сім'ї змінилася, а правило не змінюється, воно стає *дисфункціональним*.

Стереотипи (патерни) взаємодії - це стійкі способи поведінки членів сім'ї і комунікативні стереотипи, в яких укладено певний сенс або певні послання для членів сім'ї. Деякі стереотипи взаємодії є патогенними. Одним з найбільш типових і яскравих патогенних стереотипів взаємодії є описана вище "подвійний зв'язок".

Сімейна історія - поняття, що відноситься до історичного контексту кожної окремої родини і описує хронологію значущих подій в житті кількох поколінь родини (дати одружень, народжень, смертей, переїзди, хвороби, характер взаємодії та ін.). Сім'ї в чому повторюють самі себе, одні й ті ж теми програються з покоління в покоління, хоча актуальний контекст може бути іншим.

Сімейний сценарій - це стійкі патерни мікродинаміки та структурної організації сім'ї, повторювані з покоління в покоління, які обумовлені подіями сімейної історії.

Ще один важливий параметр сімейної системи - **сімейний міф**. За визначенням А. Я. Варга, сімейний міф - це форма опису сімейної

ідентичності, певна об'єднувча всю сім'ю ідея чи образ, це складне сімейний знання, яке актуалізується або в ситуаціях значних соціальних змін, або в ситуації сімейної дисфункції, або коли стороння людина входить в сім'ю.

Іншими словами, сімейний міф - це неусвідомлюване взаємну угоду членів сім'ї, що виконує захисну функцію, спрямовану на те, щоб приховувати від усвідомлення відкидаємо уявлення про кожного члена сім'ї та про сім'ю в цілому. Сімейний міф виконує функцію регуляції єдності в дисфункціональній родині.

За критерієм здатності до реалізації **функцій сім'ї** можна розділити на *функціональні та дисфункціональні*.

Функціональна сім'я - це сім'я, яка справляється з поставленими перед нею зовнішніми і внутрішніми завданнями, виконує свої функції, внаслідок чого задовольняються як потреби сім'ї в цілому, так і кожного його члена.

Дисфункціональна сім'я - це сім'я, яка зі своїми завданнями не справляється, а саме дисфункціональною є сім'я, в якій систематично не задовольняються базові потреби членів сім'ї і не вирішуються основні завдання, специфічні для кожної стадії життєвого циклу сім'ї. Існують різні підходи до *класифікації дисфункціональних сімей*. Вони докладно представлені в роботах Е.Г. Ейдеміллер і В. Юстицкіс, А. Чернікова, О.Є. Лічко, А.Я. Варга та ін.

Виділяють також такий параметр сімейної системи, як **стабілізатори** - фактори, що сприяють збереженню родини і стабільності відносин. Стабілізатори є і у функціональній, і в дисфункціональній родині.

Функціональними стабілізаторами, тобто стабілізаторами, що підтримують гарне функціонування, можуть бути спільні справи, загальні розваги, загальне місце проживання, спільні гроші. Стабілізаторами також є сімейні норми, правила, сімейні цінності, традиції та ритуали.

Дисфункціональні стабілізатори підтримують стабільність в дисфункціональній сім'ї - це хвороби, порушення поведінки, подружні зради.

З метою інтегрування різних поглядів на сімейну систему А.Б. Холмогорова пропонує чотирьохаспектну модель, що описує сімейну систему:

1. перший аспект - це **структура** сім'ї (див. вище);
2. другий аспект - це **мікродінаміка**, відображає особливості функціонування сімейної системи. Для аналізу мікродінаміки виділяються такі поняття: *сімейні ролі, патерни взаємодії, циркулювання інформації, стиль емоційної комунікації* (співвідношення негативних і позитивних емоцій, заборони на відкрите вираження почуттів та ін.), метакомунікації, триангуляція;
3. третій аспект - **макродінаміка** сімейної системи (еволюція сімейного контексту). Тут важливі такі поняття: *сімейна історія, цикл розвитку сім'ї, сімейний сценарій, трансмісія* (трансмісія - це накопичення дисфункціональних паттернів у родині від покоління до покоління, що приводить до патології членів сім'ї), *опір сім'ї до змін, ресурси для зміни*;

4. четвертий аспект - це **сімейна ідеологія**, тобто змістовні основи життя сім'ї. Тут важливі такі поняття: сімейні норми і правила, делегування вимог і очікувань в сім'ї (наприклад, делегування батьками своїх несправджених планів дітям та ін.), Сімейні міфи, сімейні цінності, традиції та ритуали, статево-рольові стереотипи.

Звичайно, як зазначає А.Б. Холмогорова, всі чотири аспекти пов'язані і переплетені між собою. У різних школах психотерапії на перший план висувуються різні аспекти - макро- або мікродінаміки, структури чи ідеології, але в тій чи іншій мірі кожна школа стосується кожного з чотирьох аспектів, всі вони є важливими при роботі з сім'єю. Слід зазначити, що перерахованим поняттями деколи складно дати абсолютно точне, чітке визначення, оскільки вони характеризують живу тканину сім'ї, сімейного функціонування, яка не є застиглою структурою, а рухається і дихає. Звідси і деякі відмінності у визначеннях, які дають цим поняттям різні автори.

Еволюція у сфері сім'ї та шлюбу знаходить відображення в зміні соціальної ваги функцій, виконуваних ними на різних етапах історичного шляху. Шлюб, перш відіграв роль економічного інституту, в наші дні все швидше перетворюється в *морально-правовий союз чоловіка і жінки*, заснований на любові і особистому виборі. Значення сім'ї як малої групи, де індивіди отримують притулок, захист і підтримку, зростає.

При аналізі сім'ї як малої групи особливу увагу приділяють:

- 1) характеристики її внутрішніх зв'язків і структури в цілому (її цілям, складу, ступеня згуртованості, рольовим відносинам і розподілу влади);
- 2) характеристики її взаємодії з більш широкими соціальними утвореннями в рамках соціальної структури суспільства (з групами і спільнотами, соціальними інститутами і системами цінностей).

Для соціологічного аналізу сімейної групи першорядне значення має саме внутрішній аспект - **структура і рольова взаємодія** сім'ї. Їх реальне співвідношення утворює своєрідну мікросередовище розвитку і самореалізації особистості. Основні параметри цієї мікросередовища можуть бути згруповані таким чином:

- *предметно-матеріальні*, пов'язані з умовами життя сім'ї, станом житла і речової середовища;
- *поло-демографічні*, фіксуючі статеву приналежність і вікову (поколінську) структуру сімейної групи;
- *психоемоційні*, що характеризують ступінь відкритості, довіри між членами групи, готовність надати взаємну підтримку;
- *параметри соціального оточення*, що відображають коло родичів, близьких, друзів або, навпаки, недругів і недоброзичливців, з якими встановлюються і підтримуються контакти певного роду;
- *параметри культури*, що припускають облік освітнього рівня, переваг і запитів в духовній сфері, споживання інформації тощо

Існують різні підходи до **типології сім'ї як малої групи** (рис. 1.1).

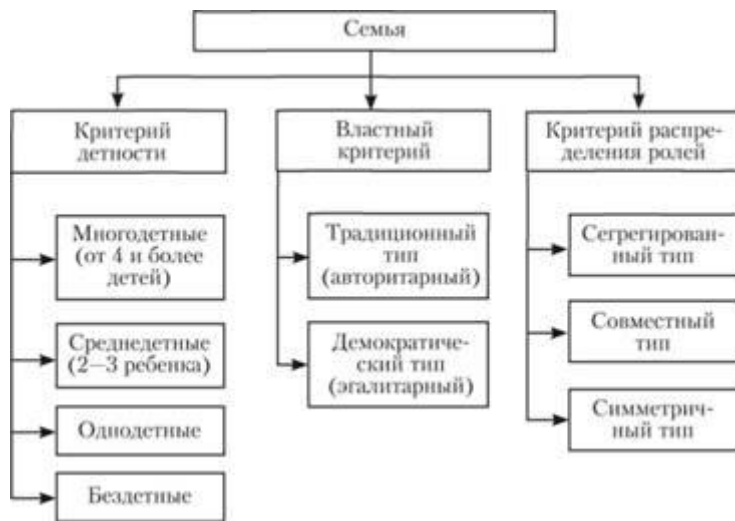

Рис. 1.1. Типологія сім'ї як малої групи

Найбільш поширеним критерієм систематизації виступає **критерій дитности**, тобто кількості дітей (своїх і прийомних). Виділяють сім'ї: а) багатодітні (від чотирьох дітей і більше); б) середньодітні (дві-три дитини); в) однодітні; г) бездітні. Як уже зазначалося, домінуючою тенденцією для індустріально розвинених країн є зростання числа однодітних і бездітних сімей (одружившись, подружжя все частіше не поспішають заводити дітей, воліючи спочатку здобути освіту, зробити кар'єру і т.д.).

Владний критерій показує, як розподіляється влада між подружжям. На його підставі виділяють два типи відносин всередині родини.

1. Традиційний (авторитарний) тип пов'язаний, як правило, з пануванням в сім'ї чоловіка або когось із старших родичів (класичний приклад - Кабаниха з драми А. Н. Островського "Гроза"), набагато рідше - дружини. Даний тип відносин характерний для доіндустріальної стадії розвитку суспільства, проте у міру емансипації жінки, зростання рівня освіти і тягне її в суспільне виробництво поступово зникає. Цьому типу властива строга підпорядкованість дітей батькам. Потрібно помітитися, що останнім часом як у західній, так і вітчизняній соціології отримало розвиток напрямок, що приділяє особливу увагу захисту соціальних прав дітей суспільством і державою, в тому числі засобами права.

2. Демократичний (егалітарний) тип передбачає рівну участь подружжя у прийнятті рішень і вихованні дітей, добровільне розподіл обов'язків та ін. У сім'ї, заснованої на даному твані відносин, немає яскраво вираженого лідера, оскільки обидва її дорослих члена наділені рівними юридичними правами щодо володіння майном і вихованню дітей. Тут жінка, особливо якщо вона працює, більш загострено реагує на прояви чоловічого деспотизму і егоїзму, що супроводжуються насильством по відношенню до неї і дітям, що підтверджує зростання кількості розлучень, ініційованих нею.

Критерій розподілу обов'язків (ролей). Досвід розвитку сімейно-шлюбних відносин в більшості індустріальних країн показує, що в міру демократизації відносин всередині нуклеарною сім'ї даний критерій виходить на перше місце. Цей аспект знаходить відображення в **теорії подружніх ролей**.

Зокрема, Т. Парсонс вважав, що при переході до сучасної родини колишнє поділ подружніх ролей змінюється їх спільністю. Однак подібно всім функціоналістам він інтерпретував цю нову ситуацію таким чином: в інтересах сім'ї як цілого подружжю доцільно виконувати ті функції, які зумовлені біологічними відмінностями між статями. Тому роль жінки він розглядав як "виразну", пов'язану переважно з вихованням дітей, а чоловікові відводив "інструментальну" роль, обумовлену необхідністю матеріального забезпечення дружини і дітей.

В функціоналізмі стверджується думка про зростання рівноправності між чоловіками і жінками, яке поступово поширюється зі сфери публічно-правових і суспільних відносин на структуру внутрішньосімейних зв'язків у цілому. Виходячи із зазначеної посилю, зазвичай виділяють *сегрегований*, *спільний* і *симетричний* типи подружніх ролей.

Сегрегований тип передбачає поділ подружніх ролей і їх відособленість, що знаходить вираз у суворому розмежування обов'язків і відповідальності між чоловіком і дружиною. Так, чоловік, продовжуючи бути "годувальником" сім'ї, добувачем коштів матеріального існування, в домашньому колі виконує традиційно чоловічу роботу. Дружина ж є домогосподаркою, коло її занять обмежений кухнею, вихованням дітей, закупівлею продуктів і т.д.

Сформований поділ ролей знаходить своє продовження у формуванні так званих *мереж контактів*, відповідних індивідуальним запитам та інтересам. Останні обумовлюються, зокрема, трудовою зайнятістю чоловіка поза домом, ніж зумовлюється коло його спілкування, включаючи і сферу вільного часу. Чоловіки, наприклад, воліють відпочивати в компанії інших чоловіків на рибалці, полюванні, за розпиванням спиртних напоїв і т.п. Навпаки, жінки, весь час зайняті домашньою працею, стоять ближче до своїх матерів, сестрам, воліючи всім видам контактів спілкування з батьківською сім'єю. Ступінь поділу між сферами компетенції чоловіка і дружини в сімейних справах, автономія їх індивідуальних інтересів може бути настільки велика, що для їх визначення вводиться поняття "*відокремлені подружні ролі*".

На практиці відокремлення ролей чоловіка і дружини поєднується з авторитарним типом розподілу влади в сім'ї. Як свідчить Е. Гідденс, навіть у сім'ях, де роботою поза домом зайняті обоє з подружжя, продовжує зберігатися підрозділ питань сімейного життя на "дуже важливі" і "просто важливі". Перші, наприклад фінансові, чоловіки за традицією схильні вирішувати одноосібно; другі, таки як виховання дітей, покупка меблів, ремонт квартири, - спільно з дружиною.

Спільний тип пов'язаний з досягненням більшої рівноправності в сім'ї внаслідок наявності у чоловіка і дружини спільних інтересів і цілей, а також з перерозподілом ролей всередині сім'ї в результаті того, що обоє чоловіка працюють поза домом. У зв'язку з цим вільний час вони проводять разом, спільно приймають рішення, що стосуються всієї родини. Коло обов'язків чоловіка по будинку, включаючи виховання дітей, розширюється.

Важливим фактором перерозподілу подружніх ролей є *вирівнювання соціальних позицій чоловіків і жінок*. З підвищенням рівня освіти і кваліфікації зростає питома вага жінок у прийнятті рішень. Особливо сильно зазначена тенденція проявляється в сім'ях середнього класу, які в міру віддалення от батьківських сімей дедалі більше орієнтуються на нові культурні стандарти, які передбачають егалітарність стосунків подружжя у шлюбі. Цьому також сприяє те, що дружина нерідко робить успішну професійну кар'єру, тоді як чоловік може виявитися безробітним.

Дослідники сім'ї відзначають, що спільний тип подружніх ролей в чому характеризується переходністю від старого до нового укладу сімейного життя. Якщо з диктатом чоловіки тут вже покінчено, то навантаження на жінку не тільки не зменшується, але, навпаки, зростає вдвічі через її зайнятість на роботі і вдома.

Поділ сімейних ролей, що зберігається в цілому в різних формах, служить підставою для висунення в рамках феміністської думки тези про те, що жінки експлуатуються чоловіками, а інститут сучасної нуклеарною сім'ї служить закріпленню соціальної нерівності в становищі жінки.

Симетричний тип подружніх ролей характеризується більшою, ніж раніше, закритістю сім'ї від сторонніх впливів, формуванням в ній власного світу. Відносини подібного типу характеризуються тим, що:

1) чоловік і дружина зосереджені на проблемах вдома, особливо коли діти ще маленькі;

2) мінімізується вплив розширеної сім'ї (наприклад, живуть поблизу родичів), завдяки чому перестають діяти колишні традиційні культурні стереотипи щодо сфери "чоловічого" і "жіночого" праці;

3) у розподілі домашніх обов'язків спостерігається менший поділ праці, наприклад, чоловік частіше займається роботою по догляду за дитиною або прибиранням у квартирі.

Сьогодні чоловік все частіше приймає на себе рівну з дружиною відповідальність за сімейні справи. Це знайшло відображення в законодавстві багатьох індустріально розвинених країн, де оплачувану державою відпустку по догляду за дитиною може бути наданий будь-якого з батьків за їх вибором. Одночасно жінка отримує більше можливостей для своєї професійної кар'єри. Дана ситуація дозволила Д. Попенній зробити висновок, що "культурний ідеал" традиційної американської сім'ї, при якому жінки є домогосподарками-дружинами, а чоловіки - годувальниками сім'ї, сьогодні фактично втратив своє значення.

Відносини, що виникають між членами сім'ї з приводу очікування від них певного рольової поведінки та виконання ними на практиці рольових обов'язків, характеризуються **двома формами**:

- рольовою згодою, яка виникає при взаємному доповненні і спільності у виконанні добровільно прийнятих на себе ролей і завдяки узгодженості уявлень про вимоги, що пред'являються до цієї ролі як суспільством, так і рольовим партнером;

- рольовим конфліктом, який може бути трьох типів:

1. *Конфлікт рольових образів*, коли в одного або кількох членів сім'ї складається неправильне уявлення про виникаючі у них в рамках сімейної групи обов'язках та сфері відповідальності; аналогічним про разом формується неадекватний образ належної поведінки, що накладається на поведінку інших членів сім'ї. Результатом такого становища виявляється розбіжність рольових уявлень і як наслідок - конфлікт.

2. *Міжрольовий конфлікт*, при якому протиріччя породжується очікуваннями, які обумовлюються необхідністю поєднувати одночасно ряд протилежних ролей, наприклад, у складних сім'ях, де батьки дітей самі одночасно виступають у ролі дітей по відношенню до представників третього, старшого покоління.

3. *Внутрішньорольовий конфлікт*, який передбачає, що до однієї і тієї ж ролі і пред'являються самі суперечливі вимоги. Саме в таку ситуацію потрапляє сучасна жінка, від якої очікують, що вона буде поєднувати зайнятість у суспільному виробництві з традиційною для неї роллю забезпечення та налагодження домашнього побуту.

Рольовий конфлікт є проявом більш загального сімейного конфлікту, який виникає в результаті розподілу влади в сім'ї, визначення сімейних цілей і завдань на кожному з етапів життєвого циклу сім'ї, системи сімейних цінностей та її відповідності індивідуальним системам цінностей членів сім'ї. Такого роду конфлікт сприймається і переживається членами сім'ї як взаємне зіткнення цілей, інтересів, потреб.

2. Функції сім'ї

Основні функції життєдіяльності сім'ї безпосередньо пов'язані із задоволенням певних потреб її членів. У сучасній соціальній психології одночасно співіснують багато варіанти характеристик функцій сім'ї; важливу роль відіграють різні фактори: стадія життєдіяльності сім'ї, кількість дітей, рівень благополуччя сім'ї, місце проживання, характер професійної діяльності подружжя і т.д. Для середньостатистичної сім'ї характерна наявність певної кількості життєво важливих функцій, з виключенням яких втрачається сенс самого існування сім'ї. Причому ні одну з класифікацій не можна поширювати на весь життєвий цикл сім'ї, так як з плином часу відбуваються зміни у функціях сім'ї: одні втрачаються, інші коригуються відповідно з новими соціальними умовами, треті стають допоміжними.

Разом з тим існують функції, які в тій чи іншій формі зберігаються реально чи потенційно протягом всього життєвого циклу повноцінної сім'ї.

Серед **найважливіших** можна виділити **наступні функції**: виховна, господарсько-побутова, інтелектуального спілкування та психологічної розрядки, сексуальних відносин і дітонародження. Ці функції не рівні за обсягом і різнохарактерні за своїм змістом, однак, складають цільну соціально-психологічну систему, в якій реалізація будь-якого її елемента тісно пов'язана з якісними параметрами інших. Розглянемо кожен з них.

Виховна функція сім'ї - формування особистості дитини, систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом всього його життя, постійне психолого-педагогічний вплив батьків та інших дорослих членів сім'ї на дітей. Здійснюється за допомогою таких психологічних механізмів, як домагання, очікування, порівняння, досягнення, взаємовплив, задоволеність своєю реальною роллю. У родині складається більш жорстка рольова структура в порівнянні з більшістю малих груп. Хоча чи не хоче того член сім'ї (чоловік, дружина, дитина або батьки), але від нього очікують поведінки, відповідного певного способу (виконання, наприклад, ролі батька - чоловіки, лідера; сина - розумниці; дружини - господарки будинку та т.д.). Від того, як ця роль виконується, і складається оточуючими оцінка, і якщо вони виявляють розбіжність реальності з їх очікуваннями, то це може викликати осуд з їхнього боку. У свою чергу, в малій соціальній групі визначаються і постійно уточнюються "верхня межа" і "нижня межа" рольових очікувань. Таким чином, існує певний діапазон, в якому поведінка ("виконання ролі") батьків, дітей у сім'ї розглядається як соціально прийнятне. У ході виконання виховної функції сім'я забезпечує соціалізацію не тільки підростаючого покоління, але й старшого покоління, зокрема до реформ у різних сферах життя сучасного суспільства.

Функція господарсько-побутових відносин - суспільне відтворення засобів до життя, ведення свого господарства, наявність свого бюджету, організація споживчої діяльності з метою задоволення різноманітних людських потреб. У цьому процесі формуються і внутрісімейні відносини, зміст яких значною мірою визначається видом господарської діяльності (сферою "домашніх справ"): організація харчування в сім'ї; придбання та утримання домашнього майна, одягу, взуття; благоустрій житла, створення затишку; організація життя і побуту сім'ї; створення і витрачання бюджету сім'ї.

Кожен член сім'ї в силу доцільності, необхідності вирішення назрілих проблем або своєї схильності до них відіграє певну соціальну роль: "добувача", "кулінара", "виконавця", "майстри на всі руки", "споживача", "ініціатора" і т. п. Прийняте для будь-якої сім'ї розподіл ролей у цьому процесі з часом зазнає певних змін: помітно знижується активність участі в домашньому господарстві окремих членів сім'ї (чоловіка або дружини, дорослих дітей, надмірно зайнятих професійною діяльністю або з інших причин). Таким чином, протягом тривалого часу (з пори молодості сім'ї і до стадії її зрілості) складається своєрідна поляризація господарсько-побутових відносин - часткова автономність чоловіка (дружини) від інших членів

родини. У сім'ї організується і побутове обслуговування людей, вміст у певному стані житла, домашнього майна, одягу, взуття, різних побутових приладів та інструментів. Тут створюються умови для відпочинку і сну, відновлення витрачених фізичних і душевних сил. І якщо спільне прийняття їжі як спілкування відновлює та зміцнює більше емоційний та інтелектуальний аспекти взаємин (спільність поглядів, думок, суджень, настроїв, станів і т.п.), то спільна діяльність по влаштуванню побуту, житла сприяє зближенню інтересів, прагнень, цілей, одним словом, розвиває більше мотиваційний і вольовий компоненти кожної особистості, створює необхідні передумови формування згуртованості в сім'ї. У цих умовах краще пізнаються можливі конфліктогенні області взаємин і видається більш зручна форма відходу від них.

Вирішення питань формування і витрачання грошових коштів, поповнення бюджету сім'ї, матеріальне становище вимагає від подружжя певного терпіння, старання і взаєморозуміння, особливо в роки економічних реформ в країні. Саме ця сторона життя сім'ї нерідко деформує відносини, погляди і установки, зокрема, у молодого подружжя, які мають освіту і професію. Вивчення цієї проблеми в молодих сім'ях підтвердило той факт, що переважна роль у створенні бюджету сім'ї відводиться чоловікові, так як лише до 45% молодих дружин, що проживають в містах, а в невеликих населених пунктах - 25%, мають можливість брати участь у поповненні сімейного бюджету. Такі низькі показники зменшуються ще за рахунок неможливості працевлаштування дружин за фахом, очікування дитини, проблеми влаштування дитини в дитячий заклад, відсутності власної житлоплощі і ін. Проте в сучасній, особливо міський, родині спостерігається й інша тенденція - переважна роль дружини в формуванні сімейного бюджету щодо можливостей глави сім'ї. Кількість таких випадків за останні роки зросла в кілька разів і має місце в кожній восьмій нуклеарною сім'ї. Виникаючі комплекси "залежності", "неповноцінності" та інші психотравмуючі наслідки негативно впливають на розвиток взаємин між подружжям і з їхнім оточенням. У цих умовах від подружжя потрібна достатній такт, стриманість, терпіння в спілкуванні, почуття "кордону ранимости" близьких і рідних. Таким чином, сама об'ємна функція господарсько-побутових відносин передбачає уважне вивчення подружжям всіх сфер домашніх справ на предмет сприятливих і конфліктних умов дій кожного з них з урахуванням індивідуальних акцентуацій характеру.

Функція інтелектуального спілкування - найбільш проблематична через брак часу і сучасного ритму життя, відсутності між подружжям духовної близькості, емоційного контакту, спільності поглядів і життєвих цінностей. Головне призначення функції інтелектуального спілкування - забезпечення взаєморозуміння як найбільш міцної основи сім'ї. Найбільш характерним для багатьох сімей є те, що якийсь час її члени або просто не спілкуються, або спілкуються вкрай мало, або спілкування проводиться вибірково (частіше між подружжям або чоловіком (дружиною) і дітьми). Якщо перші дві функції хоч в усіченому вигляді, але все-таки зміцнюються в

сім'ї і вона завдяки їм існує, то функція спілкування особливо вразлива. Важливе значення для сучасної сім'ї має інформаційна, емоційна насиченість контактів; особлива значимість розуміння жестів, пауз, стриманості або інтенсивності промови; творчі знахідки і пошуки компромісних рішень і дій; мобільність в розчиненні стереотипів "відчуження" і забезпечення наступності взаєморозуміння в сім'ї; сильні і стійкі тенденції у формуванні цілісних поглядів, суджень, відносин і оцінок, актуалізація лизируючих мотиви причетності членів сім'ї до проблем іншого.

На розвиток інтелектуального спілкування в сім'ї значний вплив робить рівень освіти подружжя і необхідність постійного самовдосконалення, у тому числі в галузі музики, культури, мистецтва, літератури, педагогіки, психології, техніки тощо. Це приходить з часом: з виникненням нового життєвого досвіду батьки методично передають дітям багато своїх різноманітних знань та вмінь. В окремих сім'ях, наприклад, утворюються свого роду ліцеї: шаховий, авіамоделний, кораблебудівний, автосправи, радіотехніки, народної творчості і т.д. Тому не випадковий той факт, що багато вихідців з сімей артистів, вчених, музикантів, моряків, військовослужбовців продовжують традиції своїх предків. Все це становить важливу основу формування сучасної сім'ї, її духовного потенціалу. Проте до 70% сімей з російської глибинки вважають, що у них значно менше можливостей культурного зростання, ніж у їхніх міських однолітків. З цієї та ряду інших причин деякі, особливо молоді, сім'ї зазнали випробувань труднощів місцевого значення, корозії не кращих аспектів перебудови суспільства, не змогли піднятися над пороками психології індивідів або подружніх відносин. У силу цього функція інтелектуального спілкування для них залишається нереалізованою. У таких випадках правомірне питання: "Чи може бути стійкою мала соціальна група, якщо частина її не функціонує?" Висновок напрашується сам собою: зміцнити родину - означає забезпечити її активне функціонування в будь-якій обстановці, а також навчити людей культурі взаємин, розвивати у них психологічний такт, духовність і гуманність.

Функції інтелектуального спілкування властивий принцип гуманності - формування та прояв ставлення до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого, передбачає взаємну щедрість і доброту, повагу і вимогливість. Це одна з умов сприятливого соціально-психологічного клімату в родині. Кожному члену сім'ї потрібен затишок і комфорт, ставлення довіри, почуття захищеності і спокою. Але головне, чого потребує людина, - щоб його розуміли, а повне взаєморозуміння проявляється у взаємній готовності й умінні співчувати і співпереживати, бачити настрій один одного; розуміти, що любить і чого не любить, що хоче і чого не хоче чоловік або дружина. Таке взаєморозуміння неможливе без наявності особливої психологічної близькості між подружжям, яка змінюється з роками і стає міцною основою подружнього і сімейного довголіття.

Функція психологічної розрядки має величезне значення для зміцнення її внутрішньосімейних зв'язків: наявність психологічної

закономірності психологічної розрядки в сім'ї, емоційно-психологічна підтримка подружжям один одного, вміння урізноманітнити вільний від роботи час, загальні панівні емоційні стани і загальна інтерактивність родини.

Поряд зі звичайними фізичними навантаженнями, які відчуває кожен член сім'ї у сфері своєї діяльності і які прямо чи опосередковано впливають на сім'ю, існує різноманіття факторів нервово-психічного властивості, напрямних так звані невидимі удари на сім'ю. Неможливість перебування людини тривалий час в нервово-психічному напруженні, природно, вимагає психологічної розрядки, бажаного зниження рівня переживань до фонового значення емоцій. Величезну роль у цьому випадку грає сама сім'я, але за однієї умови - бажаному очікуванні зустрічі з нею. Причому ні житло, ні меблі, ні інші атрибути домашнього вогнища самі по собі не можуть створити умови такої психологічної розрядки, як безпосереднє (в крайньому випадку опосередковане) спілкування з членами сім'ї.

Наприклад, на думку дослідників Мічиганського університету, дозвілля як "життя за межами роботи" є одним з основних факторів загального благополуччя особистості. Вони стверджують, що спільне дозвілля асоціюється зі щасливим шлюбом (особливо в перші роки шлюбу і після того, як діти виростили і покинули будинок). Разом з тим сьогодні переважна кількість сімей, зайнятих у різних сферах суспільно корисної праці або приватного виробництва, бізнесу і вимушених займатися кількома видами діяльності одночасно, не надають особливого значення постійно зростаючій тривалості робочого часу дорослих членів сім'ї. Для них стає очевидною проблематичність ролі дозвілля в запобіганні психічних розладів і зростає значимість різних компенсаційних заходів з підтримки свого здоров'я, психологічного здоров'я сім'ї.

Неоціненна роль дозвілля будь-якої людини і в підвищенні ефективності обраної ним діяльності. Якщо врахувати, що значення роботи виростає з життєвого досвіду дозвіллевої діяльності, а не навпаки, то турбота про підвищення рівня працездатності індивіда не може бути вище або значимее турботи про його дозвіллі і дозвіллі членів його сім'ї. У силу цих та низки інших обставин роль функцій психологічної підтримки в соціальній роботі з сім'ями, зусиль самих сімей в організації дозвілля особливо велика.

Функція дітонародження і сексуальних відносин - цілісність сексуальної потреби, що забезпечує в кінцевому рахунку продовження роду і любові як вищого почуття, практично не дозволяє відокремити одне від іншого. Проте кожна з них має свої позитивні для шлюбу аспекти з області психології або психофізіології та ін. Важливою з ціннісних орієнтації молодих людей при вступі в шлюб є орієнтація на сексуальні відносини, сам шлюб значною мірою виступає як засіб для досягнення об'єкта сексуального потягу. Цей потяг згодом розвивається в подружню любов.

Любов - це інтенсивне, напружене і відносно стійке відчуття суб'єкта, фізіологічно обумовлене сексуальними потребами і що виражається в соціально формованому прагненні бути представленим своїми особистісно

значущими рисами в життєдіяльності іншого таким чином, щоб пробуджувати у нього потреба в відповідному почутті тієї ж інтенсивності, напруженості і стійкості.

Подружня любов - це притаманне родині вища почуття, зміст і структуру якого вдало розкрив російський філософ В. С. Соловйов. Він сказав, що в сім'ї є три види любові: висхідна, спадна і рівна. Висхідна - це дитяча любов до батьків, і вона більше отримує, ніж віддає; спадна - батьківська любов, і вона більше віддає, ніж отримує; рівна - доросла подружня любов, вона віддає і отримує однаково. Людська любов за самою своєю природою тяжіє до рівноваги "даю" і "отримуую", хоча б зразковому, хиткому. Така тяга - в сплаві з насолодою почуттів - це сама суть любові, її природна психологічна матерія.

Любов і шлюб - велика загадка, до якої психологи тільки доторкнулися. Механізм однією з "сил притягання" у психологічній практиці описується так: часто психолог, розмовляючи з подружньою парою, що прийшла на прийом, ловить себе на думці, що якби якимось дивом вдалося поєднати характери чоловіка і дружини в одній людині, ця нова людина був би майже досконалістю. У таких парах чоловік і дружина з дивовижною точністю вибрали собі в супутники життя людини саме з тими рисами, яких їм самим бракує для того, щоб стати людьми цілісними. Головна мета шлюбу - доповнити самого себе як особистість, придбати нові для себе психологічні якості.

В умовах *біархат* (верховенства обох статей), що приходить на зміну патріархату (верховенство отців), чоловіки більше відчують дефіцит психологічних якостей. Подружня любов значною мірою залежить від характеру задоволення сексуальних потреб, особливостей їх регулювання та відносини подружжя до проблеми дітонародження, до самих дітей. У будь-якій сім'ї найважливішою є проблема дітонародження. У нинішніх умовах вона пов'язана з часто недозволеним протиріччям. Наприклад, з одного боку, діти - це фактор стабілізації сім'ї, а з іншого - це невідворотна маса проблем: від неприйнятних умов для життєзабезпечення дітей до складаються з часом деформованих взаємин між подружжям.

На взаємини між подружжям серйозно позначається, частіше з часом, сам фрагмент реальної допомоги з боку чоловіка дружині в передпологовій і післяпологовій період. За даними опитування, серед глав сімейств - представників складних професій (дистантних сімей) - від 34 до 72% чоловіків у різних регіонах не мали можливості супроводжувати дружину в пологовий будинок і потім забирати її з немовлям. Більше 40% чоловіків при наявності двох і більше дітей не брали участь у цій процедурі взагалі. Серед них 24% вперше побачили свою дитину через два і більше місяця після його народження.

Порівняння даних досліджень, проведених за останні 20 років, виявило тенденцію зниження дітонародження практично у всіх сім'ях. Якщо на 80-і рр. міські сім'ї центральної частини Росії мали в середньому (умовно) 2,5 дітей на подружню пару, що перебувало на рівні восполняємості покоління,

то в даний час цей показник склав менше двох дітей і лише 3% опитаних сімей-респондентів висловили бажання мати більше двох дітей. Дослідження, що проводяться серед молодих сімей, підтверджують цю тенденцію: тільки 60% опитаних чоловіків мають установку на одного-двох дітей у своїй сім'ї. Причому у кожного третього верхні межі цих установок не підтвердили їх супутниці життя. Падіння дітонародження, відомі симптоми егоїзму при наявності однієї дитини в сім'ї створюють нові проблеми для сім'ї і суспільства і вказують на зниження значущості функції сексуальних відносин і дітонародження.

Деякі автори (А.І. Антонов, В.М. Медков, Г. Навайтис, А.Г. Харчев) виділяють специфічні і несіцифічні функції сім'ї. До *специфічних* функцій сім'ї відносять: народження дітей (репродуктивна функція), утримання дітей (екзистенційна функція) та їх виховання (функція соціалізації). *Неспецифічні* функції сім'ї пов'язані з накопиченням і передачею власності, статусу, організацією виробництва і споживання, відпочинку і дозвілля, з турботою про здоров'я і благополуччя членів сім'ї, зі створенням мікроклімату, що сприяє зняттю напруг і самозбереження. Всі ці функції відображають історичний характер зв'язку між сім'єю та суспільством, розкривають історично минущу картину того, як саме відбувається народження, утримання і виховання дітей у сім'ї

3. Типології сімей

Можна визначати типи сімей залежно від їх функцій. Існує більше 30-ти класифікацій сімей. Наведемо кілька основних.

За рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяються на бідні, малозабезпечені, забезпечені і багаті. *За структурою* сім'ї бувають повні, неповні, прості нуклеарні, складні, великі. *За кількістю дітей* в сім'ї – бездітні, однолітні, малодітні, багатодітні. *За типом керівництва* – демократичні і авторитарні. *За типом юридичних взаєностосунків* – сім'ї, які проживають у шлюбі; позашлюбні, дистантні. *За виховним потенціалом* сім'ї поділяються на благополучні, зовні благополучні, неблагополучні, групи ризику. *За соціально-правовою стійкістю* – соціально стійкі, соціально хиткі, асоціальні і криміногенні.

Доцільно визначати типи сімей залежно від їх функцій. Слід зазначити, що якусь конкретну сім'ю можна віднести до різних типів, залежно від того, під яким кутом зору її розглядати. Отже, виходячи з *основних функцій сім'ї*, можна назвати такі типи родин:

- за рівнем матеріальної забезпеченості сім'ї поділяють на бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті;
- за професійною приналежністю, освітнім рівнем – сім'ї робітників, службовців, акторів, вчителів та ін.;
- за віком – сім'ї неповнолітніх, студентські, молоді, сім'ї з дітьми певного віку, пенсіонерів;
- за ставленням до релігії- баптистів, мусульман і т.д.;

- за особливими умовами сімейного життя – моряків, космонавтів, спортсменів, геологів та ін.;
- за складом (структурою) сім'ї поділяють на: повні (з 1 дитиною, з 2-ма дітьми – одностатевими, з 2-ма дітьми – різностатевими, багатодітні – з 3-ма дітьми і більше, зі старшими членами сім'ї – бабусею, дідусем, зі зведеними дітьми, нерідними дітьми, усиновленими дітьми), неповні (чоловік і дружина, самотня мама, батьки розлучені, виховує один батько, виховує опікун), прості нуклеарні (сім'я, яка живе окремо, ізольовано від батьків, інших родичів, з дітьми або без них), складні (батьки, діти, дідусі, бабусі), великі (батьківська пара, кілька дітей зі своїми сім'ями – три і більше подружніх пар);
- за кількістю дітей в сім'ї: бездітні, одnodітні, малодітні (2 дитини), багатодітні (3 дітей і більше віком до 16 років);
- за однорідністю соціального складу: однорідні (сім'я складається з представників однакових соціальних прошарків – робітничі сім'ї, інтелігентів, вчених і т.д.). Однорідних сімей налічують до 70 відсотків); різнорідні сім'ї (їх члени мають різну освіту, професію. У таких сім'ях у їх членів загальних інтересів менше);
- за регіональними принципом (міська, сільська, віддалена – проживає у важкодоступних, віддалених районах);
- за тривалістю подружнього життя – сім'ї молодят (до 1 року), з тривалістю подружнього життя від 1 до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років, від 10 до 20 років, від 20 до 25 років, від 25 до 30 років, від 30 років і більше. Деякі автори таку типологію розглядають дещо інакше і виділяють етапи життєвого циклу, що враховують тривалість спільного проживання й вік дитини: молоді сім'ї, з дітьми певного віку, пенсіонерів;
- сім'ї за типом керівництва – рівноправні, або демократичні; авторитарні (підпорядкування одного члена подружньої пари іншому);
- за типом юридичних взаєностосунків – побудовані на шлюбних стосунках; позашлюбні (співжиття без оформлення шлюбу); оформлені юридично, але проживають окремо (дистантні сім'ї);
- за юридичними взаєностосунками батьків та дітей – чоловік і жінка живуть з рідними дітьми; чоловік або жінка (чи обидва) мали дітей до вступу в шлюб (зі зведеними дітьми); сім'ї з усиновленими дітьми (опікунські сім'ї);
- за якістю емоційно-психологічних взаєностосунків у сім'ї: гармонійні; конфліктні; емоційно неврівноважені; дезорганізовані (панує страх, культ сили); соціально неблагополучні (мають негативні взаєностосунки з морально-правовими нормами суспільства);
- сім'ї зі специфічними проблемами – з психічними та фізичними захворюваннями; правопорушників; алкоголіків, наркоманів; із захворюваннями на СНІД; зі схильністю до суїциду; інвалідів;
- залежно від виконання виховної функції: благополучні, неблагополучний зовні благополучні, сім'ї групи ризику;

- за матеріальною забезпеченістю сім'ї класифікують так: з дуже високим матеріальним статком; високим матеріальним статком; середнім матеріальним статком (забезпечена); низьким матеріальним статком (малозабезпечена); нужденні (за рисою бідності);
- за виховним потенціалом родини поділяють на такі види: соціально здорова, благополучна у виховному відношенні; соціально здорова, але неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, неблагополучна у виховному відношенні; соціально нездорова, негативна у виховному відношенні;
- за взаєминами між членами родини сім'я буває: гармонійна; компромісна; хитлива; конфліктна; різко конфліктна; споживацька; виховуючи сильна, стійка чи хитка; виховуючи слабка з утратою контакту з дітьми і контролю над ними; слабка з постійно конфліктною атмосферою; слабка з агресивно-негативною атмосферою; маргінальна (з алкогольною, сексуальною деморалізацією, наркотичною залежністю); правопорушна; злочинна; психічно обтяжена;
- за спрямованістю бувають сім'ї, орієнтовані на: діяльність; спілкування; самозадоволення (егоїстична);
- за соціально-правовою стійкістю сім'ї поділяються на такі види: соціально стійка; соціально хитлива; асоціальна (її члени конфліктують з морально-правовими нормами суспільства, схильні до правопорушень); криміногенна.

У зарубіжній літературі визначаються відповідно такі типи сімей: двокар'ерна (чоловік і жінка – професіонали); середнього класу, сім'ї кольорових (у США), міжнаціональні, безробітних, емігрантів, національних меншин у зоні конфлікту та інші.

Таких типологій можна назвати значно більше. Крім того, у межах кожного типу можна ще визначити окремі види сімей. Наприклад, види неблагополучних (зовні благополучні, неповні). Свої типи мають також міські, сільські родини. Але в основному сім'ї змішані, в яких поєднано кілька типів і видів. Наприклад, міські сім'ї можуть мати різний рівень матеріальної забезпеченості, різний характер взаєностосунків, різну структуру. Або ж неповна сім'я може бути матеріально забезпеченою чи бідною, з хорошими взаєностосунками у сім'ї або поганими тощо.

4. Нетрадиційні (особливі) сім'ї

До теперішнього часу з'явилися такі сім'ї, опис яких в історичному контексті не відповідає традиційним уявленням. Американська психотерапевт В. Сатир називає такі сім'ї нетрадиційними і приводить їх опис, який буде використано в подальшому з урахуванням поправок на нашу дійсність. З чималого числа наведених у літературі з проблем сім'ї типологій, ця, на наш погляд, відрізняється великим «психологізмом».

У наш час багато дітей виховуються не тими дорослими, яким вони зобов'язані своєю появою на світ. Це ті сім'ї, де батьки розлучилися, померли,

ніколи не вступали в шлюб або з якої-небудь причини не можуть більше піклуватися про дітей.

Коли в родині є тільки один батько, вона називається **неповною**. До неповних сімей пред'являються особливі вимоги. Можна виділити три типи таких сімей:

- перший тип - це коли один з батьків пішов, а той, що залишився, не вклав повторний шлюб;
- другий тип - самотня людина офіційно усиновила дитину;
- третій - незаміжня жінка виховує сина чи дочку одна.

Найчастіше сім'ї з одним батьком складаються з жінки-матері та її дітей.

Проблема полягає в тому: чи зможе сім'я, що складається тільки з одного дорослого, створити умови для особистісного росту дітей і дорослого?

Виховувати дітей у неповних сім'ях матерям допомагають: в 53% випадків - батьки матері; 7% - чоловік, близький друг матері; 4% - подруги; 4% - батько; 3% - сусіди; 3% - батьки батька дитини; 26% - ніхто не допомагає.

Хлопчики в неповній сім'ї стикаються з серйозною проблемою: заголублені матір'ю або переконалися в тому, що в суспільстві панують жінки, вони починають відчувати, що чоловіки - нікчема. Дуже часто чоловіче прагнення оберігати безпорадну матір змушує їх відмовитися від власної, незалежної життя. У підсумку багато хлопчики стають зі своїми матерями і просто не уявляють своїх власних гетеросексуальних потягів; або ж вони повстають проти матері і тікають з дому з почуттям, що всі жінки - вороги. Мучимі почуттям провини, вони або погано поведуться з жінками, або поклоняються їм, часто псуючи собі все життя.

Дівчинка в неповній сім'ї теж може отримати викривлене уявлення про відносини між чоловіками і жінками. Її власна статеві ідентифікація може бути дуже мінливою: вона або готова на роль прислуги, дає все і нічого не отримує, або відчуває, що може все робити самостійно і бути абсолютно незалежною.

Проте, всі ці проблеми можна розв'язати. Жінка-мати цілком може мати адекватну, приймаючу установку стосовно чоловіків і бути досить зрілою, щоб не створювати у дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти своїм дітям встановити добрі і близькі відносини з дорослими чоловіками, яких вона знає і поважає.

Зростає число дітей, яких виховують, головним чином, жінки. Коли в таких ситуаціях створюються нові сім'ї, їх називають **сім'ями з прийомними (усиновленими) дітьми**. В. Сатир називає такі новостворені сім'ї **змішаними**. На її думку, всі змішані сім'ї схожі один на одного тим, що вони об'єднують частини раніше існуючих. Вона виділяє три типи таких сімей:

1. Жінка з дітьми виходить заміж за чоловіка без дітей.
2. Чоловік з дітьми одружується на жінці без дітей.
3. Обидва - і чоловік, і жінка - мають дітей від попередніх партнерів.

У першому випадку змішана сім'я складається з дружини, дітей дружини, чоловіка і колишнього чоловіка дружини. У другому випадку до її складу входять чоловік, діти чоловіка, дружина і колишня дружина чоловіка. У третьому випадку сім'я складається з дружини, дітей дружини, колишнього чоловіка дружини, чоловіка, дітей чоловіка і колишньої дружини чоловіка.

В. Сатир включає до складу таких сімей колишні подружжя, що нехарактерно для вітчизняної сімейної практики. Сатир виходить з того, що, хоча ці люди, швидше за все, не можуть жити всі разом під одним дахом, вони в тій чи іншій мірі присутні в житті один одного. Змішана сім'я живе і розвивається благополучно за умови, якщо кожен її член важливий і потрібний.

Інший варіант змішаної сім'ї виникає, коли дві людини вступають у повторний шлюб після смерті одного або обох перших подружжя.

Сім'я, що бере дитину на виховання, - ще одна форма змішаної родини. Вона може включати тільки одну прийомну дитину; одну прийомну дитину і декількох рідних дітей; одного рідної дитини і декількох прийомних. Від структури сім'ї залежить те, з якими проблемами зіштовхнуться її члени.

Зазвичай дитина стає прийомним в тому випадку, коли з якоїсь причини його власні батьки не можуть про нього піклуватися. Часто батьки зовсім нехтують своїми обов'язками: б'ють, карають або ображають дитини, тому хтось змушений забрати його з їхнього будинку. Майже всі прийомні діти потрапляють в дитячі будинки за рішенням суду. Так що угода щодо дитини відбувається тепер не тільки між прийомними та рідними батьками, але й за участю суду.

Іноді обоє батьків вмирають, і дитина залишається сиротою. Родичі або опікуни, не бажаючи віддавати її в дитячий будинок, шукають сім'ю, здатну взяти його на виховання, що характерно для американської сімейної політики. У вітчизняній практиці дитина-сирота, як правило, відразу потрапляє в дитячий будинок, усиновлення дитини здійснюється за погодженням з опікунською радою.

Хоча **змішані і неповні сім'ї** своєрідні, і тому відрізняються від інших, тим не менш, у них є багато чого, на думку В. Сатир, що зближує їх з будь-якими іншими сім'ями. Кожна з них може бути першокласною, якщо подружжя привносять в неї турботу і творчість.

Всі згадані і описані проблеми можуть бути і в звичайних сім'ях. Чоловіки й дружини можуть ревнувати один одного, діти можуть відчувати себе покинутими або ревнувати батьків до сестер і братів. У всіх може виникати відчуття самотності, відособленості від інших членів сім'ї.

Справа в тому, що модель сім'ї зовсім не визначає того, що в ній відбувається. Від неї лише залежать проблеми, з якими зустрічаються члени сімей, але саме відносини між ними зрештою визначають благополуччя родини: наскільки успішно розвиваються в сім'ї дорослі її члени окремо і всі разом, наскільки успішно діти стають творчими і здоровими людьми. У цьому сенсі всі сім'ї однакові.

Психологічно благополучна і неблагополучна сучасна сім'я

Не можна зрозуміти і оцінити стан і перспективи сім'ї, ігноруючи кардинальні зміни, що відбуваються з цим соціальним інститутом протягом усього ХХ в. (Емансипація дітей від батьків, перехід від закритої до відкритої системи формування шлюбу, емансипація жінок, зростання особистої свободи кожного з членів спільноти і т. д.).

На сьогодні рельєфно проступають дві діаметрально протилежні точки зору.

Перша пов'язує глобальні соціальні зміни ХХ в. (Індустріалізація, зростання мобільності населення, урбанізація і т. д.) з «розхитування» сімейних устоїв, а саме таких як: відданість шлюбу на все життя, фізична безпека індивіда, емоційно позитивний домашній фон, стереотипне неупереджене ставлення до виховання потомства та ін У свою чергу, криза традицій сприяє інтенсифікації розлучень і розпаду шлюбів, збільшення кількості неповних сімей та сімей з нерідними батьками, широкому поширенню абортів і позашлюбних народжень, наростання насильства і інцесту.

Настільки ж прямолінійною виглядає й інша позиція, вбачає причини всіх соціальних та особистих проблем в сучасній тиранії сім'ї.

В. Сатир відкидає таку однозначну песимістичну полярність і вважає, що в даний час в сучасному світі існує як би два типи сімей: зріла сім'я і проблемна. Кожна зріла сім'я живе своїм особливим і неповторним життям, хоча можна знайти багато спільного в тому, як будуються відносини в таких сім'ях. Проблемні сім'ї, незалежно від характеру проблем, також мають багато спільного у своєму житті. Вона пропонує деякий узагальнений опис кожного з цих двох типів сімей.

У зрілих сім'ях панує зовсім інша атмосфера. Там відчуваються природність, чесність і любов. Люди в таких сім'ях виражають свою любов і повагу один до одного-

У зрілій родині завжди готові поділитися чимось своїм і з цікавістю вислухати іншого, члени сім'ї вміють рахуватися один з одним, там можна відкрито проявляти свою радість і біль, а, розповідаючи про невдачу, не боятися, що будеш осміяний. У цій сім'ї розуміють, що разом з ризиком, з спробами чогось нового в житті, обов'язково будуть і помилки, які означають, що людина росте і розвивається. Члени сім'ї відчують себе повноцінними людьми: улюбленими, високо цінуємо, потрібними, від кожного чекають любові, визнання і поваги. У такій сім'ї легко з гумором ставитися до життя, сміятися і жартувати, коли це доречно.

У благополучних сім'ях легко побачити і почути прояви особливої життєвої сили. Люди, щасливо живуть друт з одним, навіть виглядають по-особливому. Їх рухи вільні і граціозні, вираз обличчя умиротворений. Люди дивляться один на одного, а не крізь один одного; вони щирі й природні у відносинах один з одним. Діти, навіть немовлята, в таких сім'ях виглядають безпосередніми і доброзичливими, а всі інші члени сім'ї ставляться до них з повагою, як до повноцінних особистостей.

Люди в таких сім'ях з задоволенням торкаються один до одного, відкрито висловлюючи при цьому свої почуття, абсолютно незалежно від віку. Докази любові і турботи не обмежуються тільки винесенням сміття, приготуванням їжі або заробітком. Люди виявляють свою любов, відкрито розмовляючи один з одним і дуже уважно слухаючи, вони можуть бути прямими, відкритими і чесними, можуть бути такими, які вони є, і насолоджуватися тим, що можуть бути разом.

Члени зрілої сім'ї почуваються вільно один з одним, не соромляться говорити про свої почуття. Все, що вони відчують, може бути висловлено - розчарування, страх, біль, гнів, критика, так само як жарт і похвала.

Зріла сім'я здатна до продуктивної і узгодженого планування свого життя, однак, якщо щось в плані порушується, вона може спокійно прийняти і оцінити ці зміни. Члени зрілої сім'ї здатні без паніки реагувати на життєві ситуації. У зрілій родині добре видно, що людське життя і почуття людей - це найважливіше, набагато важливіше, ніж що-небудь ще.

Батьки відчують себе лідерами-натхненниками, а не авторитарними керівниками. Своє завдання вони вбачають у тому, щоб навчити дітей залишатися людьми в будь-якій життєвій ситуації. Вони готові повідомляти своїм дітям негативні оцінки так само, як і позитивні, вони готові засмучуватися, гніватися, засмучуватися так само, як веселитися і радіти.

Їх поведінка не розходиться зі словами.

У проблемних сім'ях все відбувається навпаки: батьки закликають дітей не ображати і не засмучувати один одного, а самі безперестанку їх шльопають або б'ють.

Батьки засвоюють важливу істину, що хороший вихователь вміє вибрати відповідну ситуацію і час, щоб поговорити з дитиною тоді, коли той справді готовий вислухати батьків. Коли дитина поводить себе неправильно, батько або мати намагаються зрозуміти причину такої поведінки і виявляють максимум уваги, намагаючись свій підтримкою допомогти йому. Дитині стає легше подолати свій страх і відчуття провини, що значно зміцнює позицію батьків.

Батьки в зрілих сім'ях знають, що спочатку діти не можуть бути поганими. Якщо дитина поводить себе погано, це означає тільки, що між ним і батьками виникло непорозуміння або що самооцінка дитини загрозливо знизилася. Такі батьки знають, що навчитися чому-небудь можна лише в тому випадку, якщо у тебе висока самооцінка і ти відчуваєш, що оточуючі також позитивно тебе оцінюють. Тому вони ніколи не реагують на поведінку своїх дітей так, щоб принизити їх гідність.

Коли потрібно поправити дитини, а всі діти час від часу потребують цього, зрілі батьки запитують про те, що відбувається, вислуховують їх, намагаються зрозуміти і вникнути в їх переживання. Все це допомагає бути успішними вихователями.

Сімейне життя, на думку В. Сатир, найважчий вид діяльності у світі. Вона вважає, що сімейні відносини нагадують організацію спільної діяльності двох підприємств, що об'єднали свої зусилля для виробництва

єдиного продукту. Коли доросла жінка і дорослий чоловік разом виховують дитину від дитинства до зрілості, вони стикаються з усіма проблемами, які коли-небудь знало людство. Батьки з зрілих сімей розуміють, що проблеми обов'язково будуть виникати, хоча б тому, що саме життя буде їх ставити, але вони будуть щоразу шукати творчі рішення виникаючих проблем. На відміну від них проблемні сім'ї намагаються направити всю свою енергію на безнадійну спробу жити так, щоб взагалі не мати проблем. Коли ж проблеми виникають, а вони не можуть не виникати, виявляється, що можливості для їх вирішення вже вичерпані.

Інший американський психотерапевт К. Роджерс виділив такі позитивні характеристики благополучних сімейних відносин як:

- відданість і співробітництво;
- спілкування, що припускає відкрите самовираження;
- гнучкість відносин;
- самостійність.

Він виходив з того, що сімейні відносини являють собою процес розвитку всіх членів сім'ї. Особливу роль у зміцненні сімейних відносин він відводив спільне переживання радості в сім'ї, автентичності відносин та толерантності членів сім'ї один до одного.

У сімейному житті поведінку всіх членів сім'ї взаємно обумовлено, у зв'язку з цим слідство також робить свій вплив на первісну причину поведінки. Тоді задоволеність сімейними відносинами пов'язана з взаємно заохочувальним поведінкою членів сім'ї по відношенню один до одного. Встановлено, що в дисгармонійних сім'ях позитивних актів взаємодії між членами сім'ї менше, ніж негативних. Причому, позитивних актів до стороннім особам зберігається більше, ніж до членів своєї сім'ї.

У дисгармонійних і благополучних сім'ях виникають одні й ті ж проблеми, але за наявності зрілих сімейних відносин взаємно позитивну поведінку в ситуаціях, що потребують вирішення проблем, переважає. Хороший фермер - не той, у якого на фермі не росте бур'янів. Це такий фермер, який збирає великий урожай.

Заважає встановленню гармонійних сімейних відносин ірраціональність мислення, яка виявляється в наявності деяких упереджень і «сімейних міфів» у членів сім'ї. Ось найбільш поширені з них: міф про вічне кохання; міф про чарівну силу любові; міф про зовнішню детермінації емоції; міф про абсолютність понять (категоричність); міф про «злій долі», «злої волі»; міф про сталість подружнього щастя; міф про те, що члени сім'ї досконально знають один одного; міф про необхідність жертвувати один для одного; міф про те, що подружжя - це «одне тіло й одна душа».

Для реального досягнення щастя в сімейному житті, гармонії сімейних відносин необхідна заміна міфологічного мислення - на практичне вирішення актуальних проблем. Як правило, в сімейних відносинах виникають 5 проблемних сфер, до яких відносяться домашнє господарство і розподіл бюджету, виховання дітей, організація та проведення дозвілля, сексуальне життя подружжя, спілкування.

5. Альтернативні форми шлюбно-сімейних відносин

Протягом кількох останніх десятиліть у західному суспільстві, а від недавнього часу і в Україні, з'явилося і набуло поширення багато альтернативних форм сімейних структур і способів життя.

Незареєстровані шлюби. Останнім часом зросла кількість дорослих людей, які живуть разом із особами протилежної статі, не будучи пов'язані з ними сімейними чи шлюбними зв'язками. Майже половина громадян віком від 26 до 36 років деякий час віддає перевагу подібному способу життя. Такий стиль життя не є новим, але раніше траплявся досить рідко. Різне збільшення числа незареєстрованих пар пояснюється тим, що подібна поведінка в останні роки стала соціально прийнятною, а також тим, що підвищився вік вступу у перший шлюб. Незареєстровані шлюби практикуються переважно серед молодих людей, які є мешканцями великих міст. Рідко вибирають такий стиль життя релігійні особи. Більшість пар, які живуть у незареєстрованому шлюбі, не мають дітей, оскільки відчують себе не так стабільно, як одружені пари і не впевнені у своїй здатності разом долати труднощі.

Серійна моногамія. Цей стиль життя передбачає декілька циклів шлюбу і розлучення. Скажімо, акторка Елізабет Тейлор виходила заміж 8 разів. Проте кількість осіб, які ведуть подібний спосіб життя останнім часом зростає і трапляється не лише в середовищі богемі. Це пов'язано, насамперед, із полегшенням процедури розлучення.

Неповні сім'ї. Найчастіше це сім'ї, які утримують жінки. Зростання кількості таких родин є наслідком зростання кількості розлучень, а також жінок, які народжують дітей поза шлюбом. Якщо у 1940 р. тільки 11 % всіх чорношкірих родин у США "очолювала" жінка-одиначка, то у 2011 р. їх було уже 58 % від загальної кількості. "Матері-одиначки" тепер не піддаються такій обструкції і зневазі, як колись. Такий стиль життя сьогодні є цілком соціально прийнятним. Більшість жінок, які є самостійні і можуть самі себе матеріально забезпечити, не хочуть ставати у залежність від чоловіків тільки тому, що цього вимагають соціальні традиції нуклеарної сім'ї.

Однак статистико-соціологічні дослідження свідчать, що більшість неповних сімей переживає значні труднощі: постійний брак часу, коштів, почуття самотності, відчуття відповідальності за долю дитини.

Дослідження показують, що ймовірність дитячої злочинності у неповних сім'ях є удвічі вищою, ніж у повних. Що більше, діти із неповних сімей демонструють рівень розвитку нижчий від середніх показників, характерних для цього віку.

Самотність. Самотні люди не становлять монолітної соціальної групи тому, що серед них є і неодружені, і розлучені, й овдовілі. Самотність — непостійний і неоднозначний статус. Між полюсами вільної і незалежної людини, і людини, яка знемагає від самотності є багато різних перехідних форм людей, які свідомо або внаслідок певних обставин залишилися самотніми.

Цікаво, що кількість неодружених і незаміжніх зростає відповідно із підвищенням рівня освіти. Це особливо стосується жінок.

Гомосексуальні пари. Гомосексуалізм — це надання переваги сексуальному партнерству із особою однієї статі. Згідно оцінок Інституту сексуальних досліджень Альфреда К. Кінсі, 5—6 % дорослого населення США має гомосексуальну орієнтацію. Очевидно таке співвідношення гомо і гетеросексуалів властиве не тільки для США.

Останнім часом гомосексуалізм легалізували у більшості країн (найперше це сталося у США, штаті Іллінойс, у 1961 р.; на території колишнього Радянського Союзу, в тому числі й в Україні, де-факто це сталося після розпаду СРСР). У деяких країнах дозволили навіть укладання шлюбу між представниками однієї статі. Дослідження Інституту Альфреда К. Кінсі показують, що лесбійки є більше схильними до тривалих зв'язків, ніж гомосексуалісти-чоловіки. Однак, якщо лесбійки, як і гетеро сексуальні пари, надають великого значення вірності у сексуальних стосунках, то гомосексуалісти-мужчини спокійно ставляться до зв'язків їхніх партнерів "на стороні". Гомосексуальні пари зазвичай приймають такі взірці сімейного життя, які існують серед гетеро сексуальних пар. Для них так само є істотним романтичне кохання, як і практичні аспекти сімейного побуту.

Станом на 2015 р. у Нідерландах, у формально зареєстрованих гомосексуальних шлюбах перебувало 100 тис. осіб. Кількість шлюбів такого роду значно зросла після того, як у грудні 2000 р. у цій країні було прийнято закон, який дозволяє гомосексуальним парам всиновлювати дітей. Тепер кожен п'ятий шлюб у Нідерландах — гомосексуальний, причому більшість осіб, які беруть гомосексуальний шлюб мають за собою досвід гетеро сексуального одруження.

У Швеції сьогодні є понад 40 тис. дітей, родичі яких перебувають у гомосексуальному шлюбі.

Комуна — це своєрідна форма розширеної сім'ї. Члени комун вважають, що йдучи в комуну, вони втікають від філістерства (святенництва), самотності, матеріалізму і лицемірства суспільства і його сімейної основи. Норми стосунків між членами окремих комун — різні. У багатьох комунах головним завданням вважається виховання дітей батьківським колективом. Є комуну у яких практикується груповий шлюб. Американський соціолог Артур Елліс, який досліджував комуну хіпі наприкінці 60-х рр. ХХ ст. відзначав, що всі вони є нестабільними. Це пояснюється насамперед тим, що майже неможливо віднайти чотирьох або більше дорослих людей, які зможуть жити у любові та гармонії. У комунах надзвичайно складно координувати щоденне життя так, щоб уникнути ревнощів і конфліктів. Існують також проблеми розподілу роботи і лідерства.

Загалом, можемо констатувати, що традиційна модель нуклеарної сім'ї, коли чоловік заробляв гроші поза домом, дружина дбала про дім, а діти були залежними від батьків, сьогодні вже не є абсолютно домінуючою. Чи означає це, що нуклеарна сім'я зникає? Дехто вважає, що так і є. Інші схиляються до

думки, що нуклеарна сім'я радше перебудовується, ніж занепадає. Зростає гуманізм, більше уваги приділяється розвитку особистості.

Сім'я — жертва соціальних змін. Кожен етап у розвитку сім'ї пов'язаний із відмиранням одних і формуванням інших функцій, зі зміною як масштабів, так і характеру її соціальної діяльності. Однак, при усіх змінах, для суспільства відтворення населення є життєво необхідним, тому воно завжди культивуватиме певну форму сім'ї як механізм цього відтворення.

Питання до самоконтролю:

1. Дайте характеристику сім'ї як системи
2. Опишіть соціально-психологічні особливості сім'ї як групи
3. Назвіть підходи до типології сім'ї як малої групи
4. Що таке функція інтелектуального спілкування?
5. Що таке функція психологічної розрядки?
6. Розкрийте типологію сімей виходячи з її основних функцій.
7. Охарактеризуйте проблеми та відмінності особливих сімей
8. Назвіть тенденції розвитку сучасної сім'ї
9. Чи можна стверджувати, що сучасна сім'я перебуває в кризовому стані

ЛЕКЦІЯ 5.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СІМ'Ї

План:

1. Структура сім'ї
2. Характеристика структурних елементів сім'ї:
  - 2.1. Чисельний і персональний склад сім'ї.
  - 2.2. Сімейні правила.
  - 2.3. Сімейні ролі.
  - 2.4. Сімейні підсистеми.
  - 2.5. Межі сім'ї.
  - 2.6. Міфи і легенди

Література:

1. Аккерман Н. Семейный подход к супружеским расстройствам / Н. Аккерман // Семейная психотерапия / [сост. Э.Г. Эйдемиллер, Н.В. Александрова, В. Юстицкис]. – СПб. : Питер, 2000. – С. 225–241.
2. Андреева Т.В. Социальная психология семейных отношений / Т.В. Андреева. – СПб: Санкт-Петербургский гос. Ун -т, 1998. – 100 с.
3. Боуэн М. О процессах дифференциации своего «Я» в родительской семье / М. Боуэн // Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А.Я. Варги. – М. : Когито-Центр, 2005. – С. 81–106.
4. Варга А..Я. Системная семейная психотерапия: краткий лекционный курс / А.Я. Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.
5. Основы психологии семьи и семейного консультирования / под ред. Н.Н. Посысоева. – М.: Владос - Пресс, 2004. – 328 с.
6. Целуйко, В.М. Психология современной семьи / В.М. Целуйко. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2004. – 288 с.

1. Структура сім'ї

Малкіна - Пих писала, що **структура сім'ї** - це склад сім'ї та число її членів, а також сукупність їхніх стосунків.

У поняття «структура сім'ї» входять:

- 1) склад сім'ї;
- 2) системи різних рівнів (вся сім'я в цілому, підсистема батьків, дитяча підсистема, індивідуальні підсистеми);
- 3) основні параметри (згуртованість, ієрархія, гнучкість, зовнішні і внутрішні границі, рольова структура сім'ї);
- 4) характер структурних проблем (міжпоколінні коаліції, реверсія ієрархії, тип незбалансованості сімейної структури).

Сімейна структура являє собою сукупність елементів і взаємозв'язків між ними. С. Минухін і Ч.Фішман в якості структурних елементів сім'ї як системи виділяють подружню, батьківську, сиблінгову та індивідуальну підсистеми, що представляють собою диференційовані сукупності сімейних ролей, які дозволяють родині виконувати певні функції.

Взаємини між структурними елементами сімейної системи характеризуються такими властивостями: згуртованість, ієрархія, гнучкість.

Згуртованість можна визначити як психологічну відстань між членами сім'ї.

Ієрархія характеризує відносини домінування-підпорядкування в сім'ї і включає в себе характеристики різних аспектів сімейних відносин: авторитетність, домінування, ступінь впливу одного члена сім'ї на інших, влада приймати рішення.

Гнучкість означає здатність сімейної системи адаптуватися до змін зовнішньої та внутрішньосімейної ситуації.

Аналіз сімейної структури дозволяє зрозуміти, як сім'я реалізує свої функції: хто здійснює керівництво і хто є виконавцем, як розподілені між близькими права і обов'язки. З точки зору структури можна виділити сім'ї, де керівництво зосереджено в руках однієї людини, і сім'ї, де явно виражена рівна участь всіх членів в управлінні.

Існує безліч різних **варіантів складу, або структури, сім'ї**:

- «нуклеарна сім'я» складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей;
- «поповнена сім'я» - збільшений за своїм складом союз - подружня пара і їхні діти плюс батьки інших поколінь, наприклад бабусі, дідусі, дядьки, тітки, що живуть всі разом або в тісній близькості один від одного і складають структуру сім'ї;
- «змішана сім'я» є «перебудованою» сім'єю, що утворилася внаслідок шлюбу розведених людей. Змішана сім'я включає нерідних батьків і нерідних дітей, так як діти від попереднього шлюбу вливаються в нову одиницю сім'ї;
- «сім'я батька-одинака» є сім'єю з одним батьком (матір'ю або батьком) через розлучення, догляду або смерті чоловіка або тому, що шлюб ніколи і не був укладений.

2. Характеристика структурних елементів сім'ї

Є.Г. Ейдемільер, Н.В. Александрова, В. Юстицькіс вважали, що **структура сім'ї** включає в себе наступні елементи:

1. Чисельний і персональний склад сім'ї.
2. Сімейні правила.
3. Сімейні ролі.
4. Сімейні підсистеми.
5. Межі сім'ї.
6. Міфи і легенди

Розглянемо докладніше структурні елементи і параметри сімейної системи.

2.1. Чисельний і персональний склад сім'ї.

Чисельний і персональний склад сім'ї означає, хто фізично або психологічно присутній в даній сімейній системі, наприклад розведені сім'ї, повторні шлюби. При роботі з сім'єю важливо знати, кого кожний з членів сім'ї вважає її членом, тому що нерідкі випадки, коли члени сім'ї не згодні в тому, хто входить в її склад. Особливо важливо вирішення цього питання для розлучених сімей та одружених вдруге.

2.2. Сімейні правила.

Сімейні правила - сукупність підстав і вимог, на яких будується життя сім'ї. Відсутність правил і норм призводить до хаосу в сімейній системі. Нечіткість правил і норм може з сприяти зростанню тривоги у членів сім'ї, гальмувати розвиток, як всієї сімейної системи, так і окремих її членів.

Правила дозволяють членам сім'ї орієнтуватися в реальності і надають стійкість сім'ї в цілому завдяки тому, що кожен знає свої права і обов'язки.

Виділяють **наступні правила**:

а) *явні* - полягають в родині відкрито і проголошені явно, наприклад: стукай в зачинені двері; ніколи не підвищуй голосу; батьки встановлюють час, коли маленьким дітям потрібно йти спати.

б) *приховані* - відомі членам сім'ї, але відкрито не проголошені, наприклад: тема алкоголізму матері заборонена; не говори ні про що сексуальне, це засмутить маму; якщо є проблеми, краще поговори з батьком.

в) *неусвідомлювані*. Багато правил не усвідомлюється членами сім'ї. Просто вони надходять певним чином, навіть не замислюючись, що можна вчинити інакше. Ці правила можна виявити, спостерігаючи за реальною поведінкою членів сім'ї, за тим, як вони, наприклад: приймають рішення; що - небудь обговорюють. Наприклад: 1) якщо відпочиває батько, всі ведуть себе дуже тихо; якщо мати - можна пошуміти; 2) останнє слово в суперечці, в обговоренні - за батьком.

2.3. Сімейні ролі.

Сімейні ролі - розуміються як цілі, переконання, почуття, цінності, дії, які очікуються або приписуються людині, яка займає певне місце в сімейній системі.

Виділяють такі їх *види*:

а) *конвенціональні* - ролі, прописані правом, мораллю, традицією. Наприклад: ролі чоловіка, дружини, матері, батька, дитини, брата, сестри і т.п. Найзагальніші права і обов'язки для чоловіка, дружини, батька, матері, так само як і дітей по відношенню до батьків встановлені законодавчо. Конкретні норми і правила визначають, що повинно виконуватися носієм конвенціональної ролі. Наприклад: мати повинна допомагати дітям в оволодінні різними вміннями, контролювати їх поведінку і т.п.

б) *міжособистісні* - ролі, які визначаються особистісними особливостями, схильностями їх носіїв (лідер, диктатор, улюбленець, ведений і ін.).

Виділяють наступні **вимоги до сімейних ролей**:

1. Сукупність ролей, які виконує індивід в сім'ї, повинні забезпечувати задоволення його потреб в повазі, визнанні тощо

2. Виконувана сімейна роль повинна відповідати можливостям носія даної ролі. Якщо вимоги ролі непосильні, у носія ролі виникає тривога, нервово - психічне напруження. Наприклад, це може виникнути у дитини, який виконує «роль батька» (в силу відсутності, хвороби і т.п.).

3. Сукупність сімейних ролей, які виконує індивід в сім'ї, повинна забезпечувати задоволення не тільки його потреб, але й потреб інших членів родини. Наприклад, рольова структура, при якій відпочинок одних членів сім'ї забезпечується за рахунок непомірної праці іншого члена, може стати психотравмуючою.

Одне з найбільш цікавих напрямків у сучасній психотерапії пов'язано з виявленням і вивченням так званих *патологізуючих ролей* в сім'ї.

Патологізуючі сімейні ролі - такі міжособистісні ролі, які в силу своєї структури і змісту надають психотравмуючий вплив на свого носія. Наприклад, роль цапа-відбувайла, роль «сімейного мученика» без залишку жертвує собою в ім'я сім'ї, роль «хворої людини».

2.4. Сімейні підсистеми.

Підсистеми - це структурний елемент сімейної системи, і їх динаміка тісно пов'язана з життєвим циклом сім'ї.

Перша - це *підсистема подружжя*. Ця підсистема утворюється з укладенням шлюбу. Одночасно починається процес адаптації, приймаються і уточнюються ролі чоловіка і дружини. На цей процес істотно впливає досвід, набутий в батьківських сім'ях.

Друга - це *підсистема батьків*. З'являється після народження дитини. Батьківська підсистема змінюється, пристосовується до вікових особливостей дітей. Вона повинна враховувати потреби всіх у сім'ї дітей.

Третя - *підсистема дітей*. Ця підсистема надає можливість дитині бути тільки дитиною; дозволяє вивчати відносини однолітків; формувати необхідні комунікативні навички для спілкування з однолітками і з дорослими. Тому добре, коли більше однієї дитини в сім'ї.

2.5. Межі сім'ї.

Межі сім'ї - це правила, що визначають, хто і як бере участь у взаємодії.

Границі - це гласні і негласні домовленості між членами сім'ї щодо того, хто і що може собі дозволити робити в сім'ї і за межами сім'ї. Наприклад, хто може затримуватися на роботі, хто може запрошувати до себе друзів, гостей; з ким можна зустрічатися поза сім'єю і т.п.

В.М. Целуйко виділяє наступні **види меж сім'ї**:

а) **зовнішні** - регулюють відносини між сім'єю і соціальним оточенням; визначають різницю в поведінці з членами сім'ї і з соціальним оточенням. Розглядають проникність границь (від непроникності до дифузності);

б) **внутрішні** - регулюють відносини між різними підсистемами всередині сім'ї. Це правила, що визначають взаємодію між членами різних сімейних підсистем.

В.М. Целуйко розглядає наступні **типи внутрішніх границь**:

1) **чіткі** - мають на увазі цілком певні права, обов'язки, норми поведінки для членів кожної підсистеми (батьківської, дитячої, подружньої), такі правила покращують комунікацію в сім'ї, полегшують узгодження і пристосування учасників різних підсистем;

2) **ригідні (жорсткі)** - забезпечують автономію членів сім'ї, ізолюють їх один від одного. Родині з ригідними внутрішніми границями важко функціонувати, тому що у її членів немає навичок узгодження. Характерні вирази в сім'ях з ригідними межами: - не заважай, у мене свої турботи; - займися своїми справами - пора б самому подбати про себе і т.п.

3) **дифузні (розмиті)** - це такі межі, при яких втрачається автономія членів сім'ї, і неясні функції підсистем. Так, в сім'ї з дифузними межами, наприклад, підсистема подружньої пари як би зникає, розчиняючись в батьківській підсистемі, подружжю не вистачає інтимності у відносинах.

Е.Н. Юрасова виділяє наступні **властивості границь сім'ї**:

а) **гнучкість** - це здатність границь до змін. Ригідність границь означає, що сімейні правила не змінюються, незважаючи на зміну ситуації.

б) **проникність** - це властивість зовнішніх границь. Проникність границь - це установки сім'ї на взаємодію, контакти з зовнішнім оточенням. Коли зовнішні границі відрізняються високою проникністю, вони стають дифузними, і це веде до надмірного втручання в життя сім'ї інших людей. Непроникність границь різко знижує можливість необхідного спілкування із зовнішнім світом.

2.6. Міфи і легенди

Сімейний міф - це багатофункціональний сімейний феномен, що формується у вигляді сукупності уявлень членів даної сім'ї про неї саму.

Міф - це складне сімейне знання, яке є продовженням такої пропозиції, як: «Ми – це ... ». Це знання актуально не завжди. Воно актуалізується, або коли стороння людина входить в сім'ю, або в моменти яких -то серйозних соціальних змін, або в ситуації сімейної дисфункції. Знання це погано усвідомлюється.

У дисфункціональної сім'ї, як пише А.Я. Варга, «міф знаходиться ближче до поверхні, ніж у функціональній». Час, необхідний для формування сімейного міфу, становить приблизно період життя трьох поколінь.

Для позначення цього поняття використовуються і такі терміни, як «образ сім'ї», «образ ми», «переконання», «сімейне кредо», «узгоджені очікування», «наївна сімейна психологія».

Функція сімейного міфу полягає в приховуванні від усвідомлення відторгнутої інформації про сім'ю в цілому і про кожного його члена.

Мета «сімейного міфу» - замаскувати ті конфлікти і незадоволені потреби, які є у членів сім'ї, узгодити їх ідеалізовані уявлення один про одного.

Таким чином, можна сприймати сімейний міф як своєрідний механізм психологічного захисту сім'ї, який виконує оберігаючу функцію і сприяє підтримці цілісності сімейної системи. Найбільш відомими є такі сімейні міфи: «Ми - дружна сім'я»; «Ми - сім'я героїв»; «Міф про рятівника».

Негативна дія сімейних міфів полягає в тому, що сім'я стає ригідною; вони перешкоджають її нормативним змінам, пов'язаним з динамікою життєвого циклу сім'ї.

Так, міф про винятковість і обраність сім'ї може відігравати роль компенсаторної стратегії в першому поколінні, коли бажання підняти себе, можлива як реакція на минулі проблеми, активізує потужну, але реалістичну мотивацію досягнення.

Однак в наступних поколіннях цей міф, все більше перетворюючись на відірвану від реальності центральну сімейну цінність («Ми повинні бути краще завжди і всюди»), здатний привести до важких нарцисичних розладів члена (-ів) сім'ї та повної непродуктивності їх дій.

Сімейна легенда - це спотворені реальні факти сімейної історії, інтерпретація окремих подій, що дозволяє підтримувати міф про сімейне благополуччя.

На думку Андрєєвої «сімейні легенди» представляють собою сукупність добре інтегрованих, хоча неправдоподібних, переконань, підтримуємих усіма членами сім'ї».

Приклади сімейних легенд: «всі наші жінки в родині трошки божевільні», «всі наші діти отримують хороші оцінки в школі», «мати - хвора людина і вимагає особливого ставлення, ми живемо заради неї».

Сімейна легенда - це теж гомеостатичний механізм для підтримки стійкого стану сім'ї. На відміну від сімейного міфу, сімейна легенда може усвідомлюватися як неправда, спотворена інформація, наприклад: легенда про подружню вірність при наявності зради, легенда про природну смерть суїцидента і ін. З часом сімейна легенда може стати частиною сімейного міфу.

Легенди мають чіткий зв'язок з культуральними міфами як ідеалізованими уявленнями про сім'ю і шлюб:

- в благополучних шлюбах подружжя завжди все розповідають один одному;

- народження дитини, поява любовного зв'язку, отримання розлучення вирішить всі проблеми.

Отже, сімейні міфи і сімейні легенди сприяють підтримці дисфункціональних відносин в сім'ях, в результаті чого потреби особистості в зростанні, зміні, самоактуалізації і в кооперації виявляються незадоволеними, а сім'ї в цілому ригідно відтворюють свій минулий досвід.

А.Я. Варга виділяє шість **параметрів сімейної системи**, за допомогою яких можна описати будь-яку сімейну систему:

1. Стереотипи взаємодії.
2. Сімейні правила.
3. Сімейні міфи.
4. Межі.
5. Стабілізатори.
6. Сімейна історія.

Стереотипи взаємодії. У родині повідомленням є будь-яка подія, будь-яка взаємодія. Наприклад, якщо жінка гримить на кухні брудним посудом, то інші члени сім'ї розуміють, що це означає. наприклад, що вона сердита на них. Якщо чоловік іде, голосно грюкнувши дверима, то це повідомлення теж легко прочитується. Кожна взаємодія в сім'ї або подія, як це називає А.Я. Варга, є зрозумілим **повідомленням** для членів сім'ї.

Повідомлення можна охарактеризувати наступним чином:

1. По-перше, повідомлення можуть бути однорівневими або багаторівневими. Звук закривання дверей - це однорівневе повідомлення, воно йде по слуховому каналу. Будь-яке вербальне повідомлення - завжди дворівневе. Перший рівень - вербальний, другий - невербальний.

2. По-друге, повідомлення можуть бути конгруентними або неконгруентними. Конгруентними є повідомлення, якщо зміст повідомлень, переданих по двох каналах, збігаються. Якщо спитати у дружини: «Як справи?», А вона з ясною посмішкою, радісною мімікою відповідає: «Все добре!», то це - конгруентне повідомлення.

Повідомлення і взаємодії, які часто повторюються, називають **стереотипами взаємодії**. Наприклад, один з стереотипів взаємодії «подвійний зв'язок» або «Подвійна пастка» був описаний американським психотерапевтом Грегорі Бейтсоном. У лікарні перебуває хлопчик, що страждає на шизофренію, до нього приходять мама. Вона чекає його в холі, хлопчик виходить і сідає, близько. Мама відсувається. Він у відповідь замикається і мовчить. Вона сердито запитує: «Ти що, не радий мене бачити?» «Подвійна пастка»- це один зі стереотипів взаємодії, коли член сім'ї (частіше дитина) постійно отримує неконгруентні повідомлення в ситуації, коли він не може вийти зі спілкування.

Стабілізатори сімейної системи. У кожній родині, як в дисфункціональній так і у функціональній, є свої стабілізатори. Приклади **функціональних стабілізаторів**: загальне місце проживання, загальні справи, спільні гроші, загальні розваги. **Дисфункціональні стабілізатори**: діти, хвороби, порушення поведінки, подружні зради і ін.

Якщо діти були стабілізаторами сімейної системи, то, як правило, на стадії відділення дітей від батьків відбувається їх розлучення або алкоголізація подружжя. За час свого життєвого шляху дитина стала стабілізатором. Дитина йде з сім'ї, перестає бути стабілізатором, його функції провисають, ніхто їх не виконує. Починаються великі проблеми в сім'ї: з'являється тривога, виникають конфлікти, зростає емоційна напруга. Батькам стає дійсно важко, якщо не з'явиться інший стабілізатор, наприклад, собака.

Подружні зради теж можуть бути хорошим дисфункціональним стабілізатором. Часто за зрадами стоїть страх близькості. Можна уявити наступний стереотип взаємодії з приводу зрад: зради, з'ясування відносин і скандали з приводу зрад, примирення. Живуть разом, поки не накопичиться напруга від невирішених проблем. Напруга досягає якоїсь межі - далі все повторюється. І таких дисфункціональних стабілізаторів в сім'ях дуже багато.

Сімейна історія - поняття, яке описує хронологію значущих подій життя сім'ї протягом кількох поколінь. Є.Г. Ейдеміллер для роботи з сімейною історією вводить термін «тема», під яким він розуміє специфічну проблему, навколо якої формується періодично повторюваний в сім'ї конфлікт. Тема визначає спосіб організації життєвих подій і зовні проявляється в стереотипах поведінки, які відтворюються з покоління в покоління.

Вивчення даного феномена повторення в поколіннях поведінкових стереотипів було розпочато М. Боуеном. Їм було встановлено, що в родині від покоління до покоління спостерігається накопичення і передача дисфункціональних патернів, що може стати причиною індивідуальних труднощів у членів сім'ї. Ці спостереження були розвинені і зафіксовані в його концепції трансмісії.

За допомогою генограмми, автором якої є М. Боуен, можна правильно записати і дізнатися свою сімейну історію. Метод генограмного аналізу використовується для терапевтичних і для навчальних цілей.

Всі розглянуті вище показники функціонування сім'ї тісно пов'язані між собою. Так,

- введенню правил може перешкоджати несформованість в родині навичок комунікації,
- на встановлення внутрішніх границь сім'ї може впливати будь-який сімейний міф,
- сімейна ієрархія може порушуватися внаслідок розмитості зовнішніх кордонів нуклеарної сім'ї та формування коаліцій з членами розширеної сім'ї і т.п.

Тому в роботі з сім'єю психологу необхідний комплексний і всебічний аналіз особливостей її життєдіяльності, виявлення зв'язків виниклої проблеми з різними аспектами сімейного функціонування.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке структура сім'ї та що входить в це поняття.
2. Опишіть варіанти структури сім'ї.

3. Назвіть сімейні правила.
4. Визначте основні сімейні ролі.
5. Назвіть сімейні підсистеми.
6. Розкажіть про межі сім'ї.
7. Охарактеризуйте сімейні міфи та легенди.
8. Опишіть параметри сімейної системи.

МОДУЛЬ 2. ФАЗИ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ СІМ'Ї

ЛЕКЦІЯ 6 ЖИТТЄВИЙ ЦИКЛ СІМ'Ї

План:

1. Поняття про життєвий цикл сім'ї.
2. Основні класифікації життєвого циклу сім'ї.

Література

1. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 640 с.
2. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. - ЭКСМО - М., 2005. - 250 с.
3. Шапошникова Т.Е. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учебно-методический комплекс: в 2 ч. - Часть 1./ Т.Е. Шапошникова. - Новосибирск: Изд. НГПУ, 2007. - 248 с.

1. Поняття про життєвий цикл сім'ї

Життєвий цикл сім'ї - це історія життя сім'ї, її протяжність у часі, власна динаміка; життя сім'ї, відбиває повторюваність, регулярність сімейних подій.

Сімейні події - найбільш значущі для життя сім'ї події, які суттєво впливають на зміну сімейної структури. Сукупності сімейних подій утворюють основні етапи сімейного циклу.

Як відомо, молоді люди, тільки вступили в шлюб, і подружжя, які прожили разом не одне десятиліття, по-різному ставляться один до одного, стикаються з різними проблемами і труднощами, що не може не позначитися на сімейній атмосфері. **Життєвий цикл розвитку сім'ї** визначається об'єктивними подіями (народження, смерть) і здійснюється в контексті вікових змін всіх членів сім'ї. Віково-психологічні зміни, що стосуються особистості кожного члена сім'ї, корінним чином перетворюють життя останньої: змінюються система потреб і мотивів особистості, способи її поведінки і діяльності, соціальний статус членів сім'ї, а отже, стиль спілкування і характер функціонування сім'ї в цілому. Визнання існування цих відмінностей призвело до необхідності визначення **основних стадій життєвого циклу сім'ї**. Важливість такої періодизації багато в чому визначається тим, що для кожної стадії життєвого циклу характерні типові проблеми розвитку, знання яких допоможе подружжю, з одного боку, підготуватися до їх появи і вирішення, а з іншого - розробити систему рекомендацій фахівців з надання соціальної та психологічної допомоги сім'ї.

Сім'я, як і її соціальний контекст, постійно знаходиться в процесі змін. Функції і структура сім'ї можуть змінюватися залежно від етапів її життєдіяльності.

Поняття «життєвого циклу сім'ї», або «Стадій розвитку сім'ї» вивчалось багатьма авторами. Різні автори пропонують свої стадії життєвого циклу сім'ї, хоча важливість такої періодизації визнається всіма дослідниками.

2. Основні класифікації життєвого циклу сім'ї

Динаміка (життєвий цикл) сім'ї за Е. Дюваль життєвий складається з наступних стадій.

1. *Прийняття та освоєння подружніх ролей.* На цій стадії молода подружня пара не має ще дітей, але вирішує питання, пов'язані з бажанням стати батьками. Подружжя займаються врегулюванням відносин із збільшенням числом родичів і, перш за все, це зв'язку з батьківськими сім'ями.

2. *Поява в родині дітей* (вік старшого - до 30 місяців). Поява першої дитини вимагає від подружньої пари переходу від діадного типу відносин та адаптації до відносин в трикутнику. Турботи, пов'язані з доглядом за дитиною, його правильним розвитком є головними в цей період.

3. *Сім'ї з дітьми дошкільниками* (вік старшої дитини від 2 років і 6 місяців до 6 років). Це час первинного введення дітей у поза сімейні інститути (дошкільні заклади). Батьки повинні адаптуватися до вікових потреб дошкільнят. У них накопичується втома, їм необхідно подолати труднощі, пов'язані з сильним обмеженням особистого простору.

4. *Сім'ї з дітьми молодшими-школярами* (вік старшої дитини від 6 до 13 років). У цей період основну увагу батьків притягнуто до шкільних справах дітей. Спонування дітей до навчальних успіхів - головне завдання сім'ї.

5. *Сім'ї з підлітками* (старшій дитині від 13 до 20 років). Прийняття «підлітковості» дітей - важлива і важка задача для батьків і дітей. Від батьків потрібно зміна ставлення до дітей-підлітків, встановлення рівноваги між наданням свободи підліткам та прийняттям ними відповідальності. Дорослішання дітей дозволяє батькам створювати своє коло інтересів, не пов'язаних безпосередньо з дітьми, активно займатися питаннями власної кар'єри. Відбувається підготовка до відходу дітей з родини.

6. *Вихід молодих людей з родини* (від відходу першої дитини до моменту, коли наймолодший покине батьківську сім'ю). Сім'я: дорослі та діти експериментують з незалежністю один від одного. Молоді люди звільняються від опіки батьків. Важливим завданням при вирішенні питань відділення дітей є збереження підтримки як основи сім'ї.

7. *Середній вік батьків* (від «порожнього гнізда до відходу на пенсію»). Період, коли батьки залишилися знову одні без дорослих дітей, що покинули рідне, «гніздо». Потрібно переструктурувати подружні стосунки. Старше і молодше покоління вчиться вибудовувати відносини незалежності та збереження родинних зв'язків.

8. *Старіння членів сім'ї* (від відходу на пенсію до смерті обох подружжя). Найскладніші завдання цього етапу: прийняття факту відходу на пенсію і адаптація до старості. У зв'язку зі смертю одного з подружжя для іншого встають важкі проблеми втрати і самотнього життя. Збереження сімейних зв'язків з дітьми та онуками допомагає проживанню останнього етапу життєвого циклу сім'ї.

Аналіз представленої періодизації свідчить про те, що Дюваль визнає дитячу підсистему сім'ї провідною. Завдання розвитку пов'язані з народженням дітей, їх вихованням та доглядом з батьківської сім'ї.

Періодизація стадій розвитку сім'ї Е. Васильєвої, яка виділяє п'ять стадій життєвого циклу сім'ї:

- 1) зародження сім'ї до народження дитини;
- 2) народження і виховання дітей;
- 3) закінчення виконання сім'єю виховних функцій;
- 4) діти живуть з батьками, і хоча б один не має власної сім'ї;
- 5) подружжя живуть одні або з дітьми, що мають власні сім'ї.

Е.К. Васильєва також виходить з того, що на кожній стадії вирішуються свої, властиві тільки цьому періоду завдання, відповідно, і характеристика кожного періоду досить специфічна.

Соціологічний підхід А. Антонова полягає у визнанні першорядної значущості виховної функції сім'ї, а також системоутворюючим фактором сімейної системи батьківської підсистеми. А.І. Антонов виділяє чотири стадії життєвого циклу сім'ї:

- 1) стадія предбатьківства
- 2) стадія репродуктивного батьківства,
- 3) стадія соціалізованого батьківства,
- 4) стадія прабатька.

Психологічний підхід до періодизації життєвого шляху сім'ї (Мінухін, Мак-Голдрік, Хейлі, А.Я. Варга, А.В. Черніков та ін). На кожній стадії родина зустрічається з певними завданнями розвитку, від ефективності вирішення яких залежить успішність проходження нею подальших етапів. Для кожної стадії життєвого циклу сім'ї характерні типові проблеми і своя динаміка змін. Переходячи від одного етапу до іншого, сім'я стає більш високоорганізованою і складною системою. Можна виділити наступні основні етапи повного циклу функціонування сім'ї з урахуванням типових завдань розвитку:

1. Дошлюбний період.
2. Укладення шлюбу і виникнення подружніх відносин.
3. Народження дітей.
4. Виникнення дитячої підсистеми.
5. Введення дітей в позасімейні інститути.
6. Сформована, зріла сім'я.
7. Фаза, в якій діти покидають батьківський дім.
8. Стадія «спорожнілого гнізда».
9. Завершальний етап життя родини: після відходу з життя одного з подружжя.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке життєвий цикл сім'ї?
2. Які підходи до класифікацій стадій життєвого циклу сім'ї вам відомі? Назвіть авторів.

3. Які завдання і проблеми постають перед сім'єю у різних фазах життєвого циклу сім'ї?
4. Охарактеризуйте фази життєвого циклу сім'ї за Е. Дюваль.
5. Розкрийте фази життєвого циклу сім'ї за Е. Васильєвою.
6. Опишіть фази життєвого циклу сім'ї за А.І. Антоновим
7. Охарактеризуйте фази ЖЦС з точки зору психологічного підходу.
8. Яка з фаз життєвого циклу сім'ї на вашу думку є найбільш значущою.

ЛЕКЦІЯ 7. ДОШЛЮБНИЙ ПЕРІОД.

План:

1. Характеристика дошлюбного періоду. Основні завдання.
2. Функції дошлюбного періоду.
3. Проблема мотивації, що сприяє вступу до шлюбу.
4. Позитивні та негативні дошлюбні фактори.

Література:

1. Валюженич Д. Вечный брак / Д. Валюженич // Мир психологии – 2004 – № 8 - С. 102-103
2. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ/ С.И. Голод. – СПб.: Петрополис, 1998. – 271 с.
3. Карбанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: Учеб.пособие / О.А. Карбанова. - М.: Гардарики, 2007 – 320 с.
4. Розин В.М. Судьба молодой семьи: психологические размышления о современной любви и семье. Ожидания и разочарования. Идеалы и реальность / В.М. Розин. - М.: Моск. рабочий, 1990 – 107 с.
5. Сатир В. Як строить себя и свою семью / В. Сатир. - М.: Педагогика-прес, 1992 – 192 с.

1. Характеристика дошлюбного періоду.

У психології сімейних відносин прийнято виділяти *дошлюбний і передшлюбний* періоди. До особливостей дошлюбного періоду відносять весь життєвий сценарій людини від народження до шлюбу. До передшлюбного періоду відносять взаємодію з шлюбним партнером до шлюбу. У передшлюбному періоді виділяють *передшлюбне знайомство і передшлюбне залицяння*.

Зупинимось дещо детальніше на передшлюбному знайомстві.

Статистичні дані свідчать про те, що переважна кількість знайомств відбувається в обстановці, віддаленій від реальності і супроводжуються «ефектом ореолу», оскільки молоді люди намагаються виглядати краще щодо зовнішнього вигляду, так і по відношенню до розповідей про себе і своїх міркувань про життя.

Знайомство до шлюбу відрізняється не тільки за характером, але і за тривалістю. За даними досліджень існує пряма кореляція між тривалістю передшлюбного знайомства і успішністю і стабільністю шлюбних відносин. Статистичні дані свідчать про те, що найбільш стійкі шлюби складаються при тривалості передшлюбного знайомства від 1 до 3 років.

Як занадто короткий, так і занадто тривалий період є факторами ризику для стійкості шлюбних відносин. Короткий період передшлюбних відносин недостатньо інформативний і не сприяє достатньому пізнанню свого шлюбного партнера. Тривалий період веде до зменшення сексуальної привабливості, знижується інтерес і новизна міжособистісних відносин.

Період залицяння, строго кажучи, не є стадією життєвого циклу сім'ї. Але від успішності його протікання залежить в результаті існування сім'ї, оскільки його кінцевою метою є укладання шлюбу. Для того щоб ця мета була досягнута, молоді люди повинні впоратися з такими *завданнями*:

1) Завдання встановлення інтимних відносин. Спочатку завдання досягнення інтимності постає як завдання встановлення близьких відносин з однолітками спочатку своєї статі як психологічно більш зрозумілого і близького. Його вирішення починається, як правило, ще в підлітковому віці, коли підліток стимулює ослаблення емоційного зв'язку з сім'єю, встановлюючи близькі відносини з однолітками. Як спосіб вирішення цього завдання виступає дружба, так як це перша самотійно обрана підлітком прихильність.

2) Завдання набуття навичок залицяння. Період залицяння для молодих людей в сучасному суспільстві триває досить довго. Навчання залицянню починається, як правило, в підліткових гетерогенних групах, поступово переходячи до взаємодії в парах. Перші побачення виконують ряд важливих функцій: розвага, соціалізація, прояв статусу і його корекція, задоволення сексуальних потреб, встановлення товариських, відносин, вибір шлюбного партнера, інтимність. Якщо період залицяння триває занадто довго, ймовірність укладання шлюбу в результаті падає, що пояснюється тим, що складається і закріплюється певний життєвий стереотип.

3) Завдання оволодіння власною сексуальністю. Сексуальна поведінка в підлітковому або юнацькому віці носить чітко експериментальний характер. Це викликано і цікавістю, і бажанням сексуальної розрядки. Питання про нормальність своєї сексуальної поведінки, його рамках, етичності обов'язково викликає заклопотаність і переживання і у молодих людей.

4) Завдання визначення власного способу проживання життя. Дана задача є однією з найбільш важко усвідомлюваних, так як період залицяння може не закінчуватися шлюбом не тому, що людина не навчилася інтимності, нормам статево-рольової поведінки або не опанувала власну сексуальність, а тому, що вона не схильна мати сім'ю, і прагне до інших, альтернативних традиційному, стилів життя.

2. Функції дошлюбного періоду.

Існують три найважливіші *функції цього періоду*, які, відповідно відбивають три основних та хронологічно послідовних етапи початку сімейному житті:

1) накопичення спільних вражень і переживань. На цьому етапі створюється емоційний своєрідний потенціал наступної сімейному житті,

запас почуттів. Здатність освіжати свої почуття зверненням до романтичного залицяння, повертати у кожній із періодів шлюбу юнацьку захопленість одне одним одна із найважливіших умов сімейного життя. Це можливо, якщо спільні переживання враження виявляються істотно більшими і радісними.

2) дедалі більше глибоке впізнавання одне одного й паралельне уточнення і перевірка прийнятого рішення. Під час впізнавання головним є здійснення довгострокового експерименту – активного планування умов та соціальні обставини, у яких виявляються необхідних наступної сімейному житті якості: покладливість, готовність до співпраці й компромісів, взаємодоповнюваність, толерантність, стриманість, спроможність до самовиховання. Бажаним на етапі впізнавання є знайомство будинками – не ті, що зобов'язують до шлюбу візити у сім'ї одне одного, а ті, що дозволяють побачити свого обранця за умов близьких до сім'ї. Чималу роль для пізнання одне одного мають значення і спільно пережиті труднощі, які дозволяють виявити здатність можливого обранця до подолання у шлюбі перешкод.

3) функція, відповідна останньому етапу передшлюбного знайомства, – це проектування сімейному житті. Головним є означення й узгодження укладу майбутньої сім'ї. Найбільш прогресивної і максимально відповідної сучасних умов є: егалітарна сім'я, передбачає цілковите дерегулювання та справжнє рівноправність його й дружини. Цей тип сім'ї передбачає: ретельний і скрупульозний опис прав і обов'язків подружжя; високу культуру спілкування, повагу особистості іншого, взаємо інформованість і конфіденційність у взаєминах.

3. Проблема мотивації, що сприяє вступу до шлюбу.

У сучасній психології розрізняють три *мотивації на шлюб*:

- мотивація на сам факт шлюбу. Головна рушійна сила в цьому випадку - намір укласти шлюб. Часом це відбувається під впливом інших при реалізації гасла "Пора!". При цьому інша людина є лише засобом для виконання заповітного бажання - одружитися або вийти заміж. І в загальному неважливо, який саме партнер поруч. Важливо, щоб був і не заперечував проти укладення шлюбу. Якщо такої людини поруч немає - всі сили витрачаються на її пошуки. Самі по собі такі дії не пофарбовані в негативні тони. У багатьох випадках шлюб стартує саме з цієї позиції, і люди, що мали серйозну потребу в сімейній самореалізації, довго і щасливо, у всякому разі благополучно живуть у шлюбі. Проблеми виникають, коли згодом зустрічається людина, яка здатна викликати сильне почуття. Такий варіант навіть не розглядається як психологічна зрада: адже внутрішня переконаність свідчить, що законний чоловік був всього лише засобом;

- мотивація на певний тип шлюбу. У цих випадках діють більш впевнені люди, вони орієнтуються на такого партнера, який здатний здійснити їхні мрії. У давні часи для жінки ознакою успішного заміжжя був шлюб з капітаном далекого плавання, артистом, дипломатом. Для юнака - шлюб з дочкою відомих людей, начальників. У нинішні часи символом успішного заміжжя є шлюб з іноземцем або іноземкою, багатою людиною,

фотомоделлю. Сам по собі цей факт не несе негативного забарвлення. Проблеми виникають, якщо порівняльні вибори можуть відбуватися в житті багато разів: завжди можна знайти когось ще кращого;

- мотивація на певну людину. В цьому випадку обранець сприймається як конкретна реальна людина, з усіма слабкостями і недоліками. Звичайно, можуть зустрітися і краще і красивіше, але це нічого не змінює. Це був свідомий вибір з установкою на прийняття певної людини.

4. Позитивні та негативні дошлюбні фактори.

Вивчення передшлюбних відносин стало підставою для виділення **дошлюбних факторів ризику**. До них відносять:

- ранній вік наречених (у нас такий вік негласно вважають для чоловіка до 20 років, для жінки до 18 років);

- пізній вік (для Заходу таким віком є: для чоловіка - 40-45 років, для жінки - 30-35 років, для нас: для чоловіка - 30-32 роки, для жінки - 25-27 років);

- перевищення віку дружини щодо віку чоловіка;

- наявність у дружини вищої освіти;

- міського походження;

- гетерогенність статусу;

- соціально-демографічна різниця в походженні;

- відсутність братів і сестер у дружини;

- відсутність сестер у чоловіка;

- несталі відносин до шлюбу;

- негативне ставлення батьків до шлюбу;

- дуже короткий або занадто тривалий період знайомства;

- дошлюбна вагітність;

- наявність друзів протилежної статі.

Крім цих, виділяють групу **позитивних факторів**, вплив яких підвищує ймовірність успішних і гармонійних стосунків у шлюбі. До них відносять:

- вищу освіту у чоловіка;

- оптимальну тривалість передшлюбних відносин (від 1 року до 3 років);

- "теплі" стосунки до шлюбу;

- подібні риси характеру (крім домінування і суперництва);

- наявність рольових очікувань і їх збігу і узгодженість;

- наявність спільних друзів майбутньої сімейної пари;

- згода батьків на шлюб і їх позитивна оцінка наміченого союзу.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть особливості дошлюбного знайомства
2. Які основні завдання вирішуються в дошлюбному періоді?
3. Назвіть основні функції дошлюбного періоду.
4. Що слугує мотивацією для вступу в сімейні відносини.
5. Назвіть позитивні фактори для укладання шлюбу.
6. Назвіть негативні фактори укладання шлюбу.

ЛЕКЦІЯ 8 МОЛОДА СІМ'Я

План:

1. Поняття та загальна характеристика молоді родини.
2. Типи молодих сімей та стадії їх розвитку.
3. Основні причини розлучень в молодих сім'ях.

Література:

1. Герасимова И.А. Структура семьи/ И.А. Герасимова. - М.: Статистика, 1976. – 168 с.
2. Ружже Л. Структура и функции семейных групп. / Л. Ружже, И.И. Елисеєва, Т.С. Кадибур. - М.: Финансы и статистика, 1983. – 160 с.
3. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. / В.А. Сысенко. - М.: Мысль, 1989. – 170 с.
4. Богданов Г.Т. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / [Богданов Г.Т., Богданович Л.А., Полеев А.М. и др./ сост. Л. А. Богданович]. - М.: Профиздат, 1991.- 175 с.
5. Розин В. Конфликты в молодой семье: причины, пути устранения. / В. Розин, С.Г. Шуман, В.П. Шуман. - Минск: Изд-во Университетское, 1989.-80 с.

1. Поняття та загальна характеристика молоді родини.

Сім'я - це заснована на єдиній общесемейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-споріднення, і, тим самим, що здійснює відтворення населення і наступність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей і підтримку існування членів сім'ї. Сімейне життя - процес, який розгортається в часі і йде в соціальному оточенні. Сім'я - один з найбільш консервативних соціальних інститутів, вона опирається змінам.

В категорії сімей, які потребують особливої допомоги, на перше місце висувається молода сім'я. Знадобилося чимало зусиль і часу, щоб в сучасному суспільстві утвердився сам термін «молода сім'я». Це не означає, що сформувався якийсь особливий тип сім'ї. Її проблеми входять складовою частиною в коло проблем сучасної сім'ї. Тому ставлення до молоді сім'ї визначається тією соціальною політикою, яка проводиться щодо інституту сім'ї в цілому.

2. Типи молодих сімей та стадії їх розвитку.

На думку Ф. А. Мустаєвої, існує три *типи молодих сімей*:

Перший тип - *традиційний*. Сім'я такого типу характеризується орієнтацією подружжя виключно на сімейні цінності. Лідером в родині, принаймні формальним, є чоловік. Дозвілля частіше спільне, закрите.

Другий тип - подружжя *орієнтоване переважно на розвиток особистості*, партнери мають установку на малодітну сім'ю. Спостерігається соціально-рольова рівновага (по можливості використовується допомога батьків подружжя).

Третій тип - молоде подружжя, *орієнтоване переважно на розваги*. При цьому чоловік і дружина мають як спільних друзів, так і кожен своїх з числа, як правило, колишнього оточення. Репродуктивні установки припускають бездітну або малодітну сім'ю.

Вельми цікавим є питання про *стадії розвитку молоді сім'ї*. Наприклад, на думку Н. Акермана, молода сім'я в своєму розвитку проходить три стадії.

Перша стадія - *стадія монади* - коли самотній парубок або дівчина, фінансово самостійні, живуть окремо від батьківської сім'ї, самостійно реалізуючи свої потреби, виробляючи якийсь досвід самостійного життя, перевіряючи на своєму досвіді правила, засвоєні в батьківській родині. На цій стадії формуються усвідомлені і перевірені на практиці правила власного існування, дуже важливі для розвитку майбутньої сім'ї.

Діада - пошук компромісу, коли молоді встановлюють правила свого спільного життя, проходять період адаптації, звикають до нових сімейних ролей. Стадія діади надзвичайно важка і важлива для молодих, і від того, як і в якій обстановці будуть вироблені правила спільного існування, чи будуть ці правила дійсно прийняті подружжям, або один з них буде домінувати, а інший просто підкориться нав'язаним йому правилами в силу більш слабого характеру або під впливом якихось інших обставин, залежить життєвий стиль розвитку сім'ї: чи будуть там накопичуватися проблеми або дружини з позиції співробітництва вирішуватимуть проблемні ситуації на стадії їх виникнення.

Згодом молода сім'я, часто незалежно від того, наскільки успішно вона вирішила проблеми діади, вступає в наступну стадію життєвого циклу - *тріаду*: у молодих народжується дитина. Це час серйозної кризи для будь-якої сім'ї. Подружжя думають, що з народженням дитини все стане краще, адже традиційно прийнято ідеалізувати материнство. Дійсно, відносини в молодій сім'ї піддаються серйозним випробуванням, наприклад таким, як структурна криза сім'ї. Часто у людей виникає відчуття, що вони стали віддалятися один від одного. Саме на цю стадію припадає пік чоловічих зрад, який пов'язаний швидше з труднощами перегляду сімейних правил і обов'язків. Ці труднощі є головною причиною конфліктів, можливого емоційного «розлучення», який може спровокувати і справжнє розлучення. І то, як реально буде розвиватися сім'я при появі новонародженого, багато в чому буде залежати від того, яку базу, не тільки емоційну, але і матеріальну, заклало подружжя, розуміючи, який важкий період їм доведеться пережити.

Можна виділяти в розвитку молоді сім'ї наступні *етани*:

1. Етап взаємного інтересу, що виникає як при першому знайомстві, так і в ситуаціях, коли вже знайомі перш люди потрапляють в обставини, які передбачають більш тісний особистий контакт. На цьому етапі відносини характеризуються виникненням взаємної симпатії, інтересу.

2. Етап проби, коли особисті контакти стають більш глибокими і постійними. Молода пара переходить до проби відносин (дослідження збігів смаків, уподобань, думок).

На цій стадії розвитку відносин відбуваються зазвичай і перші сексуальні контакти, які теж є специфічною пробою, тим важливішою, якщо молоді люди вже мають сексуальний досвід. На цих стадіях формування

відносин відбувається зазвичай без їх афішування, навпаки, іноді вживаються заходи для того, щоб приховати факт їх існування.

3. Етап суспільних відносин, коли пара демонструє відносини навколишнім людям. Настає період більш тривалих контактів (в тому числі і сексуальних), які відбуваються, так би мовити, «на різних територіях»: молоді люди зустрічаються, а іноді нетривалий час разом живуть то в квартирах батьків або знайомих, то в кімнатах гуртожитків, то в готелях. Однак на цьому етапі розвитку відносин грошові кошти у кожного свої, немає «загальної каси». Цей період відносин характеризується тим, що молодих людей знайомі і родичі сприймають як стійку пару. Для молодих людей важливим є те, як їх відносини «вписуються» у кожного в систему вже існуючих відносин і зв'язків. На цій стадії відбувається знайомство з батьками і родичами, з друзями. У зв'язку з цим особливу роль грають ті оцінки, які дають оточуючі.

4. Етап цивільного шлюбу - не є обов'язковим, оскільки передбачає в обов'язковому порядку економічну незалежність молодих або хоча б їх «територіальну автономію» - проживання окремо від батьків. Цивільний шлюб, який передбачає спільне ведення господарства та спільне проживання, - це наступна стадія розвитку молодого сім'ї, яка стає можливою у зв'язку і в залежності від економічної самостійності молодих.

5. Етап офіційного, зареєстрованого шлюбу - стадія, на якій відносини оформляються для додання їм значимого з точки зору правових наслідків статусу. Момент реєстрації шлюбу можна вважати днем офіційного народження молодого сім'ї. Однак необхідно враховувати той факт, що сім'єю молода пара може вважати себе і на більш ранніх стадіях розвитку відносин. Мова в цьому випадку може йти про існування сім'ї в соціологічному сенсі.

3. Основні причини розлучень в молодих сім'ях.

Всі подружні союзи проходять стадію розбіжностей. Наявність конструктивно вирішених конфліктів є важливим компонентом такої структури сім'ї, як подружньої пари. Подружжя, особливо молоде, зазвичай драматизує будь-яку спірну ситуацію і вважає, що єдиний шлях виходу з такої ситуації - розлучення. Конфліктними подружніми парами називають такі, в яких між подружжям існують постійні сварки, де їхні інтереси, потреби, наміри і бажання приходять в зіткнення, породжуючи особливо сильні і тривалі емоційні стани.

Залежно від частоти, глибини і гостроти конфліктів виділяють кризові, конфліктні, проблемні і невротичні родини.

Кризова сім'я. Протистояння інтересів і потреб подружжя носить гострий характер і зачіплює важливі сфери життєдіяльності родини. Подружжя займає непримиренні і навіть ворожі позиції по відношенню один до одного, не погоджуючись ні на які поступки. До кризових шлюбних союзів можна віднести всі ті, котрі чи розпадаються, чи знаходяться на грані розпаду.

Конфліктна сім'я. Між подружжям існують постійні сфери, де їхні інтереси зіштовхуються, породжуючи сильні і тривалі негативні емоційні стани. Однак шлюб може зберігатися завдяки іншим факторам, а також компромісним рішенням конфліктів.

Проблемна сім'я. Для неї характерно тривале існування труднощів, здатних завдати відчутного удару стабільності шлюбу. Наприклад, відсутність житла, тривала хвороба одного з подружжя, відсутність засобів на утримання родини, осуд на тривалий термін за злочин і ряд інших проблем. У таких родинах ймовірно загострення взаємин, поява психічних розладів в одного чи обох партнерів. Невротична сім'я. Тут основну роль грають не спадкові порушення в психіці подружжя, а нагромадження впливу психологічних труднощів, з якими зустрічається родина на своєму життєвому шляху. У партнерів відзначається підвищена тривожність, розлад сну, емоції з будь-якого приводу, підвищена агресивність і т.д.

Причин сімейних конфліктів дуже багато: різні погляди на сімейне життя; нереалізовані очікування і незадоволені потреби, пов'язані з сімейним життям; пияцтво одного з подружжя; подружня невірність; грубість, зневажливе ставлення один до одного; небажання чоловіка допомагати дружині в домашніх справах; побутова невлаштованість, матеріальні труднощі; неповажне ставлення чоловіка до родичів дружини і навпаки; відмінності в духовних інтересах і потребах і т.п

В.А. Сисенко розглядав **причини** більш детально і конкретно: незадоволеність сексуальних потреб одного або обох подружжя; незадоволеність потреби в цінності і значущості свого «Я» (порушення почуття власної гідності з боку іншого партнера, його зневажливе, неповажне ставлення, образи, образи, постійна критика); незадоволеність потреби одного або обох партнерів в позитивних емоціях (відсутність ласки, ніжності, турботи, уваги і розуміння, психологічне відчуження подружжя один від одного, емоційна холодність); пристрасть одного з подружжя до спиртних напоїв, азартних ігор і тому подібних речей, що призводить до великих витрат грошових коштів; фінансові розбіжності подружжя (питання взаємного бюджету, утримання сім'ї, вкладу кожного з партнерів в її матеріальне забезпечення); незадоволеність потреби у взаємодопомозі, взаємної підтримки, потреби в кооперації і співробітництво, незадоволеність веденням домашнього господарства.

Подружжю треба навчитися взаємодіяти з батьками і родичами, а важливіше - навчитися поважати один одного. Сімейна злагода будується поступово на взаєморозумінні і власному самовдосконаленні. Якщо когось з подружжя не влаштовують звички, потреби і установки іншого, треба, щоб і інший це усвідомив і зрозумів, що необхідна зміна. виправити становище можна в тому випадку, якщо цього хочуть обоє.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення «молодої родини».
2. Які типи молодих сімей виділяє Ф.А. Мустаєва?
3. Назвіть та охарактеризуйте типи сімей, схильних до розлучень.

4. Які проблеми виникають на шляху становлення молодого родини?
5. Що слугує причинами, що спонукають до розлучення?

ЛЕКЦІЯ 9 СІМЕЙНІ КОНФЛІКТИ

План:

1. Сімейні конфлікти та їх характеристика.
2. Види сімейних конфліктів.
3. Мотивація сімейних конфліктів та їх причина.
3. Моделі поведінки в сімейних конфліктах.
- 4 Сімейна сварка.
5. Сімейні стреси та емоційне вигорання.
6. Неблагополучні сім'ї.
7. Ревнощі та сімейна зрада.

Література:

1. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие. – СПб.: Речь, 2004. – 244 с.
2. Богданов Г.Т., Богданович Л.А., Полеев А.М. и др. Супружеская жизнь: гармония и конфликты / сост. Л.А. Богданович. – 2-е изд. – М.: Профиздат, 1991. –175 с.
3. Сысенко В.А. Супружеские конфликты / В.А. Сысенко. – М.: Мысль, 1989. – 173 с.
4. Сысенко В. А. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия / В.А. Сысенко. – М.: Мысль, 1981. – 221 с.
5. Харитонов А.П., Тимченко Г.Г. Психологическая помощь семьям профессиональных военнослужащих. М.: Военный Университет, 2002. - 302 с.

1. Сімейні конфлікти та їх характеристика.

Сімейний конфлікт - це усвідомлене зіткнення членів сім'ї або сімейних групувань, їх взаємно протилежних, несумісних потреб, інтересів, цілей, типів поведінки, відносин, установок, істотно значущих для особистості і груп (-и).

Конфлікти соціально обумовлені і опосередковані індивідуальними особливостями психіки людей. Вони пов'язані з гострими емоційними переживаннями - афектами, з дією пізнавальних стереотипів - способів інтерпретації конфліктної ситуації, і одночасно з гнучкістю і «винахідливістю» особистості або групи в пошуках і виборі шляхів конфліктного, тобто що веде до посилення конфлікту, поведінки

Особливості сімейних конфліктів:

1. Сімейні конфлікти відрізняються особливим предметом, специфіка якого обумовлена унікальністю сімейних відносин.

2. Сімейні конфлікти мають широке коло причин (обмеження свободи активності, дій, самовираження членів сім'ї; поведінка членів сім'ї, наявність протилежних інтересів, обмеженість можливостей для задоволення потреб одного з членів сім'ї, авторитарний тип взаємовідносин, наявність складних матеріальних проблем, авторитарне втручання родичів у подружні відносини, сексуально дисгармонія партнерів тощо).

Причини сімейних конфліктів полягають в 2-х рівнях: макрорівень (соціальний вплив на функції сім'ї), макрорівень (внутрішньосімейний)

3. Особливості сімейних конфліктів полягають в їх динаміці.

Виділяють чотири **основні стадії конфлікту** (Г.А. Навайтіс):

1. виникнення об'єктивної конфліктної ситуації;
2. усвідомлення об'єктивної конфліктної ситуації;
3. перехід до конфліктної поведінки;
4. вирішення конфлікту

4. Суттєвою особливістю сімейних конфліктів є і те, що вони можуть мати важкі соціальні наслідки. Нерідко вони закінчуються трагічно. Дуже часто призводять до різних захворювань членів сім'ї. Особливо важкі наслідки сімейні конфлікти мають для дітей.

2. Види сімейних конфліктів.

Класифікація конфліктів *за джерелом конфлікту*:

- Ціннісні;
- Позиційні;
- Сексуальні конфлікти;
- Емоційні;
- Побутові тощо.

Класифікація конфліктів *на основі незадоволених потреб подружжя* (В.А. Сисенко):

1. На основі незадоволеної потреби в цінності і значущості свого «я».
2. На базі незадоволених сексуальних потреб одного або обох з подружжя.
3. Незадоволеність потреби емоціях.
4. Конфлікти пов'язані з залежністю одного за партнерів.
5. Фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшених потреб одного з подружжя у розподілі бюджету, утримання сім'ї, вкладу кожного з партнерів в матеріальне забезпечення сім'ї.
6. Конфлікти, сварки, незгоди через незадоволення потреб подружжя в харчуванні, одязі тощо.
7. Конфлікти в зв'язку з потребою у взаємодопомозі, взаємопідтримці, у співпраці.
8. Конфлікти, суперечки, сварки на ґрунті різних потреб та інтересів у проведенні відпочинку і дозвілля, різних хобі.

За ступенем небезпеки для сім'ї конфлікти можуть бути:

- безпечними - виникають при наявності об'єктивних труднощів, втоми, дратівливості, стану «нервового зриву»; раптово почавшись, конфлікт може швидко завершитися;
- небезпечними - розбіжності виникають через те, що один з подружжя повинен, на думку іншого, змінити лінію поведінки, наприклад по відношенню до родичів, відмовитися від якихось звичок, переглянути життєві орієнтири, прийоми виховання тощо, то тобто ставиться проблема, яка вимагає вирішення дилеми: поступатися чи ні;

- особливо небезпечними - призводять до розлучень.

На основі поведінки конфліктуючих сторін:

1. Відкриті
2. Приховані

3. Мотивація сімейних конфліктів та їх причини.

Мотивація сімейних конфліктів (за Сисенко):

1. Конфлікти на ґрунті несправедливого розподілу праці.
2. Конфлікти через незадоволені потреби.
3. Конфлікти через нестачу виховання.

Причини конфліктів:

1. Обмеження волі та активності одного із су пругів.
2. Девіантна поведінка.
3. Обмеження можливості задоволення потреб.
4. Авторитарний тип взаємовідносин.
5. Сексуальна дисгармонія.
6. Вторгнення родичів та інших людей у сімейні відносини.

Американські дослідники В. Метьюз і К. Міхановичі виділяють 10 найбільш важливих **відмінностей між щасливими і нещасливими сімейними союзами**. Виявилось, що в нещасливих сім'ях подружжя:

- не думають однаково з багатьох питань і проблем;
- погано розуміють почуття іншого;
- кажуть слова, які дратують іншого;
- часто відчувають себе нелюбимими;
- не звертають уваги на іншого;
- відчувають незадоволену потребу в довірі;
- відчувають потребу в людині, якій можна довіритися;
- рідко роблять компліменти один одному;
- змушені часто поступатися думку іншого;
- бажають більшої любові.

4. Моделі поведінки в сімейних конфліктах

Виділяють ряд **типових моделей поведінки подружжя в сімейних конфліктах** (В.А. Кан-Калік):

1. прагнення чоловіка і дружини самоствердитися в сім'ї, наприклад у ролі глави.
2. зосередженість подружжя на своїх справах.
3. дидактична. Один з подружжя постійно вчить іншого: як треба себе вести, жити і ін.
4. подружжя постійно знаходяться в стані напруженості, пов'язаної з необхідністю відображати психологічні атаки: в свідомості кожного зміцнилася неминучість сварок, внутрішньосімейна поведінка будується як боротьба за перемогу в конфлікті.
5. «татова донька», «мамин синочок». В процес встановлення взаємин, в їх з'ясування постійно залучаються батьки, які служать своєрідним

камертоном. Небезпека полягає в тому, що молоде подружжя обмежують особистий досвід побудови відносин.

6. - заклопотаність. У спілкуванні між подружжям, в стилі, укладі сімейних взаємин постійно присутній в якості деякої домінанти стан заклопотаності, напруженості, це веде до дефіциту позитивних переживань.

5. Сімейна сварка.

Сімена сварка - це найпоширеніша форма сімейних конфліктів. На перший погляд, проста сварка в родині може виникнути без видимих причин, проте в її основі завжди лежить конфлікт, прихований або відкритий.

Суперечка – позитивний варіант протікання сварки. Коли суперечка переходить з об'єкта на особистість виникає сварка.

Причини сімейних сварок:

1. Неповага.
2. Недостатність романтики та почуття кохання та флірту.
3. Різне розуміння прав та обов'язків.
4. Невміння проводити вільний час.
5. Неузгодженість очікуваного з реальністю.

5. Сімейні стреси та емоційне вигорання.

Сімейний стрес – порушення гомеостазу сім'ї.

Стресори:

1. Соціально-психологічні.
2. Сімейні взаємовідносини (рольовий баланс, об'єм роботи, котру виконує людина у зв'язку з роллю).
3. Рутинізація.
4. Індивідуальні особливості.

Компоненти емоційного вигорання в сім'ї:

1. Сімейна ситуація.
2. Сімейні взаємовідносини
3. Когнітивна оцінка сімейної ситуації.
4. Поведінковий компонент.
5. Соматовегетативні наслідки стресу.

6. Неблагополучні сім'ї.

Класифікація неблагополучних сімей:

- Проблемна сім'я (приводять до руйнування шлюбу)
- Кризова сім'я (протистояння протікають в гострій формі, конфлікт на глибинних рівнях)
- Конфліктна (постійні зіткнення членів сім'ї один з одним).

О.Н. Харітонов і Г.Н. Тимченко розробили авторську *концепцію сутності (визначення і ознаки) труднощів сімейних відносин*. За визначенням авторів, важкі сімейні відносини (сімейні труднощі) - це негативні, деструктивні міжособистісні відносини в родині, пов'язані з незадоволеністю базових потреб і вимагають додаткових зусиль кожного

члена сім'ї і всієї сімейної групи на шляху досягнення гармонії, зрілості і нормального функціонування.

Генералізована ознака сімейних труднощів виражається в незадоволеності або в фрагментарній задоволеності базовими потребами членів сім'ї (або хоча б одного з подружжя) в процесі труднощів спілкування, незадоволеністю шлюбом, сімейним життям в цілому.

Основні поодинокі ознаки важких відносин:

- Недостатня психофізіологічна сумісність подружжя, в тому числі сексуальна, негативний або неясне сприйняття фізичної привабливості, прийнятності членів сім'ї один одним.

- Недостатня особистісна зрілість батьків, дітей (або тільки подружжя) відповідно до статі, віку, роллю в родині. Індикатори особистісного показника: наявність внутрішньоособистісних конфліктів, тривожність, непомірність, психічне напруження, симптоми невротичних реакцій, неврозів; труднощі поведінки, акцентуовані риси; недостатня адекватність в рівні зрілості різних особистісних сфер члена сім'ї; неповна адаптованість в мікросоціальних процесах; труднощі саморегуляції своїх станів, почуттів, поведінки та ін.

- Відсутність взаємного прагнення в задоволенні базових потреб чоловіка, дружини, дітей з боку подружжя-батьків.

- Переважна наявність в контактах деструктивних емоцій, почуттів поряд з присутністю позитивних, конструктивних емоцій, почуттів.

- Когнітивна неузгодженість в сприйнятті, розумінні, збігу цінностей подружжя, батьків і дітей.

- Ригідність, конфліктність, конкуренція, безкомпромісність, слабка адаптивність в міжособистісному поведінці членів сім'ї.

7. Ревнощі та сімейна зрада.

Ревнощі визначаються наступним чином:

- як пристрасна недовірливість, болісний сумнів у чийсь вірності - в любові, в повній відданості;

- як боязнь чужого успіху, побоювання, що інший зробить краще;

- як старанність, старанність, завзяття.

Види ревнощів: дитяча, професійна, національна, спортивна, творча.

Існують різні погляди на ревнощі у відносинах між чоловіком і жінкою, в яких робиться акцент на позитивні або негативні сторони цього явища.

1. Ревнощі - це складова частина статевої любові, інтимної дружби, вона говорить про силу потягу.

2. Ревнощі - як емоція, що не притаманна любові, як тінь в відносин людей.

3. Рівнощі - егоїзм в статевих відносинах.

Типи ревнощів:

1. Власницька.

2. Ревність - приниження.

3. Відображена ревність (проекція).

Прояв ревності залежить від темпераменту та від статі. Чоловічі ревності мають соціально природу, а жіночі – біологічну.

Сімейна зрада. Жінки налаштовані категоричніше щодо позашлюбних зв'язків, забороняючи їх для обох статей. Чоловіки часто дотримуються більш вільних поглядів щодо себе, ніж по відношенню до жінок, проявляючи себе прихильниками традиційної подвійної моралі – поведінки.

Мотиви зрад:

1. Нова любов. Ця причина характерна для шлюбів, де любов незначна або зовсім відсутня (розумове, раціональні або вимушені шлюби, засновані на вигоді, страху самотності).

2. Відплата - прагнення помститися за подружню невірність.

3. Зганьблена любов - відсутність взаємності.

4. Пошук нового любовного переживання: як правило, характерний для подружжя зі значним стажем, або це може бути в сім'ях з такою мораллю, коли від життя прагнуть отримати все можливе.

5. Заповнення - за допомогою подружньої невірності намагаються заповнити недолік любовних переживань.

6. Тотальний розпад сім'ї: зрада - фактичний результат створення нової сім'ї, коли перша сприймається як нежиттєздатна.

7. Випадковий зв'язок - коли зрада не характеризується регулярністю і глибиною переживання (сп'яніння, наполегливість партнера, «добра нагода»).

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю “сімейний конфлікт”.
2. Перелічіть види сімейних конфліктів.
3. Опишіть динаміку сімейного конфлікту.
4. Охарактеризуйте моделі поведінки у сімейних конфліктах.
5. Перелічіть основні сімейні стресори.
6. Дайте характеристику неблагополучним сім'ям.
7. Охарактеризуйте поняття ревностей.
8. Опишіть мотиви сімейних зрад.

ЛЕКЦІЯ 10. РОЗЛУЧЕННЯ ТА ПОВТОРНІ ШЛУБИ.

План:

1. Розлучення. Фактори розлучення. Фази і стадії розлучення.
2. Мотиви і причини розлучення. Фактори ризику розлучення.
2. Види повторних шлюбів.

Література:

1. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие./ Т.М. Андреева. - СПб.: Речь, 2004. – 244 с.
2. Дружинин В.Н. Психология семьи./ В.Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.
3. Скиннер Р. Семья и как в ней уцелеть./ Р. Скиннер, Дж. Клииз. - М., 1995.
4. Тулина Н.В. Семья и общество: от конфликта к гармонии./ Тулина Н.В. - М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1994. – 80 с.
5. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. –512 с.

1. Розлучення .Фактори розлучення. Фази і стадії розлучення.

Розлучення - розірвання шлюбу або припинення шлюбу за життя подружжя Це далеко не кращий, а, мабуть, найгірший варіант вирішення сімейної кризи. Він тоді має сенс, коли обоє розлучених можуть відразу ж створити нові сім'ї. Можливостей таких, на жаль, небагато. Іноді заважають психологічні труднощі, іноді - демографічні. Як свідчить неупереджена статистика, протягом 10 років в повторний шлюб вступає лише 68% чоловіків і 27% жінок.

Фактори розлучень (за Ароне, (соціальні)):

1. економічні (якщо в країні добре - зростають розлучення)
2. політичні (при консерватизмі кількість розлучень падає)
3. культурні (обумовлені культурно)

В самому розлученні виділяють **3 фази:**

1. *Обдумування і ухвалення рішення.* Попередня стадія (тривожність, знижується емоційний фон, з'являється недовіра). Починається ця стадія зі зниження суб'єктивної задоволеності шлюбом. Закінчується прийняттям рішення про розлучення

2. *Планування ліквідації сімейної системи.* Починається ця стадія з моменту ухвалення рішення про розлучення, закінчується самим фактом розлучення. На цій стадії відбувається перерозподіл ролей, та можуть відбуватися такі **види розлучень:**

- а) емоційне розлучення (спостерігається психологічне відчуження)
- б) фізичне розлучення (відбувається територіальна сепарація)
- в) економічне розлучення (відбувається розділ майна)
- г) соціальне розлучення (відбувається реорганізація з соціумом)
- д) батьківське розлучення (відбувається реорганізація відносин з дітьми)
- е) релігійне розлучення (відбувається в церкві).

3. *Фаза сепарації.* Фактичне припинення існування сім'ї, вона так само збігається з юридичним оформленням розлучення. Найскладнішим на цій стадії прийнято вважати сім'ї з дітьми (так як при прийнятті рішення потрібно психологічний висновок про те де і з ким будуть діти після розлучення.)

4. *Післярозлучний період.* Пов'язаний він з перебудовою подружжя і стабілізацією їх особистого життя.

Він відбувається таким чином:

- а) стадія триває до 1 року (після розлучна)
- б) стадія перебудови - 2-3 роки після розлучення
- в) стадія стабілізації - після 2-3-х років.

2. Мотиви і причини розлучення. Фактори ризику розлучення

Мотив - обґрунтування причини про розлучення.

Класифікація мотивів розлучення за С.В. Чуйко (він виділяє мотиви в залежності від статистики):

1. Пияцтво одного з подружжя

2. Відмінність характерів.
3. Зрада або підозра на неї.
4. Втрата відчуття любови.
5. Хвороба одного з подружжя.
6. Відсутність дітей або небажання їх мати та інші.

Класифікація мотивів розлучення за Н.Г. Юркевич:

1. Несумісності характерів.
2. Порушення подружньої вірності.
3. Погані відносини з батьками
4. Пияцтво
5. Вступ в шлюб без кохання (так звані легковажні шлюби.)

Причини розлучень у чоловіків і жінок майже не збігаються. Жінки називають такі найбільш важливі причини розлучення, як пияцтво, умови проживання та матеріальні блага, відмінність характерів. Чоловіки ж як такі причини називають зраду, відмінність характерів, невдоволення психологічними якостями дружини.

Найчастіше розлучення відбуваються у віці від 30 до 40 років подружжя.

Фактори ризику розлучення.

Особистісні фактори ризику.

- 1) Досвід людини (зокрема, батьківська сім'я)
- 2) Вік і соціальний статус (чим більша різниця, тим більше ризиків.)
3. Особистісні особливості (холодність одного з подружжя, ревнивість)

Історія створення сім'ї

1) Термін знайомства (ризиків можливі, якщо термін дошлюбного знайомства дуже короткий або дуже тривалий)

2) Обставини знайомства

3) Дошлюбна вагітність

Умови функціонування сім'ї

1) Побутові умови

2) Ефективність статевого партнера

3) Депривація потреб членів сім'ї

4) Девіантна поведінка

5) Висока конфліктність

3. Види повторних шлюбів

Між першим і другим шлюбом різниця в середньому 5,5 років. Не скоро настає рівновага після першої сімейної катастрофи, чимало потрібно часу для відновлення душевних сил, осмислення всього, що сталося, пошуку нового супутника життя. Деякі зовсім не можуть подолати страх повторної помилки і звикають до самотності.

Випадки стабільності шлюбних відносин в новому союзі найчастіше пояснюються тим, що з досвіду першого, хоча і невдалого шлюбу, люди отримують уроки, позбавляються від недоліків, які заважали в колишньому сімейного життя, стають більш уживчивими і терплячими по відношенню

один до одного. Але все це вимагає величезної психічної напруги, постійної роботи над собою.

Однією з особливостей повторного шлюбу є також те, що партнери постійно порівнюють своє нове життя з минулим подружжям і знаходять, що раніше вони були щасливі більшою мірою, ніж зараз (особливо це характерно для овдової особи). Це може викликати труднощі психологічної адаптації подружжя в новому шлюбі. Тому використання навіть позитивного сімейного досвіду повинно бути дуже делікатним. Перш за все, треба дати менш досвідченій особі можливість проявити свої здібності, виразити свої запити, бажання. Слід допомогти їй набути впевненості в собі як в чоловікові або в жінці.

Класифікація видів повторних шлюбів:

За характером припинення минулого шлюбу:

- а) Якщо один з подружжя пережив розлучення
- б) Якщо один з подружжя пережив смерть партнера

За наявністю досвіду шлюбних відносин

- а) Був досвід подружніх відносин у одного з подружжя
- б) Був досвід у обох.

За наявністю дітей від попереднього шлюбу:

- а) Не було дітей
- б) Хтось один мав дітей
- в) Обидва мають дітей

За різницею у віці партнерів

- а) Різниця маленька
- б) Різниця велика

Проблеми, які виникають при повторних шлюбах:

- 1) жінка з дітьми створює коаліцію (або ж входження вітчима в сім'ю)
- 2) чоловік, не завоювавши авторитету у дітей, приймає участь в їх вихованні.
- 3) існуючі норми і правила в сім'ї і їх дотримання.
- 4) проектування очікувань (переноситься з минулого досвіду подружжя)
- 5) вікові шлюби (через тривалий час подружжя сходиться назад)

Можливі мотиви повторного шлюбу. Їх можна звести до трьох великих груп:

- 1) задоволення почуття любові, великої прихильності;
- 2) досягнення більшого душевного комфорту;
- 3) поліпшення матеріальної сторони життя, побутових умов.

Питання для самоконтролю:

- 1. Опишіть походження терміну "розлучення" .
- 2. Дайте визначення факторам розлучення.
- 3. Вкажіть, чим різняться мотиви розлучення у чоловіків та жінок.
- 4. Назвіть основні фази та стадії розлучення.
- 5. Опишіть фактори ризику розлучень.
- 6. Визначте основні види повторних шлюбів.

7. Дайте визначення об'єкту та предмету психології.
8. Опишіть основні проблеми повторних шлюбів.
9. Назвіть можливі мотиви до вступу в повторній шлюб.

МОДУЛЬ 3. ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З СІМ'ЄЮ

ЛЕКЦІЯ 11

ОСНОВНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ МОДЕЛІ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

План:

1. Психолого-педагогічні моделі дитячо-батьківських відносин.
2. «Психоаналітична» модель сімейного виховання.
3. «Біхевіористична» модель сімейного виховання.
4. «Гуманістична» модель сімейного виховання.

Література:

1. Варга А.Я. О двух подходах к изучению родительского поведения. // Психолого-педагогические проблемы деятельности и общения школьников. – М.: Просвещение, 1985. – 180 с.
2. Ковалев С.В. Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
3. Минияров В.М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект). – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 256 с.
4. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / [под ред. Е.Г. Силаевой]. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 571 с.

1. Психолого-педагогічні моделі дитячо-батьківських відносин

Сім'я є первинною малою соціальною групою, найближчим середовищем формування особистості, сім'я впливає на потреби, соціальну активність і психологічний стан людини.

Розглянемо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі й змісту батьківсько-дитячих відносин, сформульованих різними психологічними школами. О.Г.Силаєва пропонує їх у вигляді *«ідеальних» моделей правильних, успішних взаємин батьків і дітей*. Під моделлю О.Г.Силаєва та інші вчені розуміють більш-менш цілісне уявлення про те, як повинні будуватися ці відносини; тобто це ряд принципів, яких варто дотримуватися батькам, щоб виховати дитину «добре». Виділяючи, три групи підходів до сімейного виховання, автори умовно їх назвали: **психоаналітична, біхевіористська, гуманістична моделі**, автори дотримуються наступної схеми:

- теоретичні витоки, психологічні теорії, що лежать в основі даного погляду на сутність батьківсько-дитячих взаємин;
- представники напряму, автори програм по «вихованню» батьків, книг, тренінгів і т.п. .;
- ключові поняття;
- основні завдання, головні цілі, які повинні мати на увазі батьки як провідні особи сімейного виховання;
- методи виховання і конкретні методичні прийоми впливу на поведінку і особистість дитини, запропоновані авторами даного напрямку;
- особливі моменти, на які вважають за потрібне звернути пильну увагу

розробники спрямування; характерні особливості поведінки дітей, які необхідно враховувати батькам, або принципово важливі труднощі, і т.д.

2. «Психоаналітична» модель сімейного виховання

У класичному психоаналізі *Зігмунда Фрейда* впливу батьків на психічний розвиток дитини відводиться центральне місце. У перші роки життя дитини батьки (і особливо мати) - це ті особи, з якими пов'язані найважливіші ранні переживання. Звичайні повсякденні дії батьків по догляду за дитиною мають важливий психологічний ефект.

Саме перші три стадії розвитку особистості мають ключове значення. Спілкування з батьками в ранні роки, їх вплив на способи вирішення типових вікових протиріч, конфлікти і невдачі адаптації позначаються згодом, виявляються характерними проблемами вже у дорослої людини. Негативний дитячий досвід приводить до інфантилізму, егоцентричності, підвищеної агресивності, що становить особистісні передумови до ускладнень в реалізації власної батьківської ролі, до неприйняття власної дитини.

Американський психолог *Ерік Еріксон* розглядав становлення особистості людини протягом усього його життя від народження до смерті. Виходячи спочатку з психоаналітичних посилок, він прийшов до висновку про більш раціональної адаптації людини до соціального оточення, про необхідність для кожного індивіда вирішувати, швидше, не психосексуальні, а психосоціальні конфлікти, долати життєві труднощі. При цьому в ранні роки людина відчуває істотний вплив з боку сім'ї, а пізніше - з боку більш широкого соціального оточення: сусідів, однокласників, школи та інших соціальних інститутів, культурних і історичних умов.

Широке визнання отримала точка зору *Еріха Фромма* на роль матері і батька у вихованні дітей, на особливості материнської та батьківської любові.

Материнська любов безумовна: дитина любимо просто за те, що він є. Це пасивне переживання, материнської любові не потрібно домагатися. Сама мати повинна мати віру в життя, не бути тривожною, тільки тоді вона зможе передати дитині відчуття безпеки. Батьківська любов здебільшого - це обумовлена любов, її потрібно і, що важливо, можна заслужити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком в справах, відповідністю очікуванням, дисципліною.

Ключові поняття програми виховання з психоаналітичної точки зору: прихильність, безпеку, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків в перші години після народження.

У роботах педагога-психоаналітика *Дональда Вудса Віннікота* головна увага приділяється профілактичній роботі з батьками, виробленню у них правильних базисних установок. Мова не йде про якусь суворої системі, скоріше, навпаки, - це поради батькам, збентеженим книжковою мудрістю і численністю новітніх педагогічних рекомендацій. Батькам пропонується більше довіряти «інтуїтивної мудрості», бути природними, але послідовними

і передбачуваними.

Принциповими автор вважає такі *питання*:

- безпека дитини (зовнішня з боку світу і внутрішня, особистісна);
- ревності до братів і сестер;
- моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (з родини в дитячий сад, в школу);
- інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпірки в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку;
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще затребуваний.

Представник психоаналітичної педагогіки *Крістіан Бютнер* розглядає не тільки традиційну для психоаналізу сферу сімейного виховання, але співвідношення сімейного та інституційного виховання, зокрема зростаючий вплив відеофільмів, мультфільмів, ігор, індустрії іграшок і т. П. Хоча важко говорити про якесь остаточне рішення цього хвилюючого багатьох батьків питання, але сама його постановка в умовах Появи абсолютно нових іграшок (типу «тамагочі»), захоплень («покемономанія») дуже актуальна.

Коріння транзактного аналізу, розробленого *Еріком Леннардом Берном*, йдуть в психоаналітичні теорії особистості. Автор підкреслює, що транзактний аналіз зробив багато для уточнення мови психоаналітичних теорій. Так, він розрізняє три стани «Я»: дитина, дорослий і батько - як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації та реагування.

Всі три начала в особистості людини, по Берну, розвиваються поступово і у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем.

Коли члени сім'ї спілкуються між собою, можливі *три основних типи взаємодій*:

- доповнюють транзакції, при яких комунікація відбувається як би на одному рівні;
- пересічні (перехресні) транзакції, при яких стану сторін не відповідають один одному;
- приховані транзакції, при яких інформація при спілкуванні передається в прихованій формі.

Автор підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємовідносин між дитиною і батьками, у зміні способу життя сім'ї.

3. «Біхевіористична» модель сімейного виховання

Коріння цього напряму йдуть в біхевіористичну психологію (*Джон Бродес Уотсон, Беррес Фредерик Скіннер*). Основний ухил в моделі робиться на техніку поведінки і дисципліну дитини.

Експериментальне вивчення появи нових форм поведінки у «живого шматочка м'яса, здатного давати невелику кількість простих реакцій», дозволило *Дж. Уотсону* і іншим біхевіористам прийти до висновку про те, що психіка людини має мінімум вроджених компонентів, її розвиток залежить в основному від соціального оточення і умов життя, тобто від

стимулів, що поставляються середовищем. Серед розглянутих як безпосереднє оточення дитини, обстановка, що складається з конкретних життєвих ситуацій, які в свою чергу складаються з наборів різних стимулів і можуть бути розкладені на ланцюжки подразників. Зовнішні, середовищні впливи визначають зміст поведінки дитини, характер його розвитку. Звідси головне - особлива організація оточення дитини. Уотсон підкреслює необхідність наукового підходу до виховання.

Радикальний представник біхевіоризму *Б. Скіннер* визнавав два основних типи поведінки: респондентне (як відповідь на знайомий стимул) і оперантне, яке визначається і контролюване результатом, наступним за ним. Таким чином, на думку Скіннера, свободи волі особистості не існує, поведінка окремої людини знаходиться під контролем соціального оточення. Розроблений ним метод послідовних наближень, або формування, заснований на підкріпленні поведінки, коли воно стає схоже на бажане (жетонна система винагороди).

Роджер Сіре використовував психоаналітичні поняття (придушення, регресія, проєкція, ідентифікація) і принципи теорії навчання для аналізу впливу батьків на розвиток дитини. Він розглянув формування психологічної залежності немовляти від матері в діадичній взаємодії, складання різних форм залежної поведінки (пошук позитивного і негативного уваги, прагнення до постійного підтвердження, дотик, присутність поруч і ін.), А пізніше - в дошкільному і шкільному віці - етапи подолання дитячих варіантів залежності. Мати і батько виступають як основні підкріплюють посередники, що виявляють поведінку, яке необхідно змінити, що допомагають засвоїти більш зрілі форми поведінки.

Альберт Бандура - необіхевіорист, представник соціально-когнітивного напрямку у вивченні особистості, відповідаючи на питання про механізми соціалізації, особливу роль відводив навчанню за допомогою спостереження, наслідування, імітації, ідентифікації і шляхом моделювання. Для нього батьківське поводження - переважно модель для вилучення деяких спільних рис, правил поведінки, зразок для наслідування дитини в спробах вибудувати власну поведінку. Підкріплення необхідне для збереження поведінки, що виникла на основі наслідування.

4. «Гуманістична» модель сімейного виховання

Один з найбільш відомих підходів до розуміння виховання в сім'ї розроблений *Альфредом Адлером*, автором індивідуальної теорії особистості, яка іноді розглядається як попередник гуманістичної психології.

За А. Адлером, людина - істота соціальна, розвиток особистості розглядається в першу чергу через призму соціальних відносин. У теорії особистості, розробленої А. Адлером, підкреслюється, що у кожної людини є вроджене почуття спільності (тобто природне прагнення до співпраці), а також прагнення до досконалості, в якому реалізується унікальність особистості і творчі властивості людського « я ».

Фундамент особистості, або стиль життя, закладається і міцно

закріплюється в дитинстві, заснований на зусиллях, спрямованих на подолання почуття неповноцінності, на компенсацію і вироблення переваги.

Основними поняттями сімейного виховання, за Адлером, є: рівність, але не тотожність між батьками і дітьми як в області прав, так і в області відповідальності; співробітництво; природні результати.

Послідовником А. Адлера був педагог *Рудольф Дрейкурс*, який розвинув і конкретизував погляди вченого, запровадив практику консультацій та лекцій для батьків. *Завдання виховання батьками* своїх дітей він бачив в: • повазі унікальності, індивідуальності і недоторканності дітей з самого раннього віку; • розумінні дітей, проникненні в їх образ мислення, умінні розбиратися в мотивах і значення їх вчинків; • виробленні конструктивних взаємин з дитиною; • знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких *принципів*: невтручання батьків у конфлікти між дітьми; рівну участь всіх членів сім'ї в домашніх справах; розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок у своїй кімнаті і своїх речах.

У руслі уявлень Адлера і Дрейкурса знаходиться програма вироблення позитивної дисципліни дітей, яку розробили педагоги *Д. Нельсен, Л. Лотт і Х.С. Гленн*. *Основні ідеї виховання*, на їхню думку, полягають у наступному:

- контроль батьками власної поведінки;
- визнання права на власне життя - і для батьків, і для дитини;
- підтримання почуття гідності і поваги до себе і дитини;
- перспективна мета виховання - формування здорової самооцінки і життєвих навичок дітей.

Ключові поняття даної системи виховання - співпраця, співучасть; творчий гнучкий підхід щодо різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення.

У США і в інших країнах популярна модель сімейного виховання *Т. Гордона*, що отримала назву «Тренінг ефективності батьків» (ТЕБ). На її основі створені авторські варіанти психотренінгів, наприклад, американськими психологами *Дж. Байярд і Р. Байярд*, російськими - *Ю.Б. Гіппенрейтер, В. Рахматшаєвою*, які ми також будемо використовувати при описі даної моделі.

Основу поглядів *Т. Гордона* на сімейне виховання становить феноменологічна теорія особистості *Карла Ренсома Роджерса*, який вірив в початкову здатність людини до добра і досконалості. *К. Роджерс* стверджував, що людині властиві потреба позитивного ставлення, яка задовольняється, коли дитина відчуває підтримку і любов з боку оточуючих, і потреба самоповаги, яка розвивається в міру задоволення першої потреби. Умовою здорового розвитку дитини є відсутність протиріччя між Я ідеальним (уявлення про те, як тебе люблять) і Я реальним (дійсним рівнем любові).

Найважливішими поняттями є прояв щирих, справжніх почуттів (і позитивних, і негативних) усіма членами сім'ї; безумовне прийняття своїх

почуттів і почуттів близьких; відданість своєму внутрішньому Я.

На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми *батькам необхідно* три основні вміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття доступно для розуміння дитини; благополучно вирішувати спірні питання, так щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Ю.Б. *Гінпенрейтер* представила модифікацію моделі сімейного виховання Т. Гордона з урахуванням закономірностей психічного розвитку, відкритих в російській психології. «Уроки спілкування» батька з дитиною включають в себе такі теми: що таке безумовне прийняття, як можна і потрібно надавати допомогу дитині, як слухати дитину, як ставитися до почуттів батьків, як вирішувати конфлікти і підтримувати дисципліну.

Головні ідеї сімейного психотерапевта *Вірджинії Сатир* пов'язані з розумінням сім'ї як центру формування нових людей, тому потрібно вчитися бути батьками. *Ключові поняття, якими користується автор:* сім'я вдала, успішна і проблемна; складність сімейної взаємодії; сімейна система відкрита і закрита; батько-лідер і батько-бос.

На думку В. Сатир, батьківсько-дитячі відносини повинні будуватися за законами ефективного особистісного спілкування. Батько повинен бути не начальником, а лідером, який покликаний навчити дитину загальним способам самостійного вирішення проблем. Виховання повинно бути направлено на вироблення у дитини найцінніших інтелектуальних особистісних якостей: унікальності, чуйності, сили, сексуальності, участі, доброти, реалістичності, відповідальності, самостійності, розважливості.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні психолого-педагогічні моделі дитячо-батьківських стосунків.
2. Охарактеризуйте психоаналітичну модель.
3. Порівняйте підходи З.Фрейда, Е. Еріксона та Е. Фрома.
4. Опишіть підходи до дитячо-батьківських стосунків Д. Віннікота, К. Бютнера та Е. Берна.
5. Охарактеризуйте біхевіористські підходи до дитячо-батьківських стосунків.
6. Опишіть гуманістичну модель сімейного виховання.

ЛЕКЦІЇ 12-13 МІЖПОКОЛІННІ ВІДНОСИНИ У РОДИНІ

План:

1. Сім'я як найважливіший інститут виховання та соціалізації дитини.
2. Специфіка сімейного впливу на розвиток особистості дитини.
3. Батьківське ставлення. Типи і стилі батьківського виховання.
4. Роль батька і матері в сімейному вихованні.
5. Роль прабабків і сиблінгів у процесі соціалізації дитини.

Література:

1. Варга А..Я. Системная семейная психотерапия: краткий лекционный курс / А.Я. Варга. – СПб.: Речь, 2001. – 144 с.

2. Основы психологии семьи и семейного консультирования / под ред. Н.Н. Посысоева. – М.: Владос - Пресс, 2004. – 328 с.

3. Целуйко, В.М. Психология современной семьи / В.М. Целуйко. – М.: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2004. – 288 с.

4. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / [под ред. Е.Г. Силиевой]. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 571 с.

1. Сім'я як найважливіший інститут виховання та соціалізації дитини

Соціалізація особистості - це процес становлення особистості, здійснюваний шляхом освоєння людиною духовних цінностей, вироблених людством, що включає в себе два компоненти: засвоєння соціального досвіду і перетворення його у власні орієнтації, установки, цінності, що відбувається як стихійно, мимоволі, нерегульовані, так і цілеспрямовано - шляхом виховання. Кінцевою метою соціалізації є формування індивідуальності.

Сімейне виховання - це організація життєдіяльності дитини в умовах сім'ї. Саме сім'я протягом перших шести-семи років життя дитини формує основи майбутньої особистості. Сімейне виховання продуктивно, якщо воно здійснюється в атмосфері любові, взаємного розуміння і поваги. Значну роль тут також грає професійна самореалізація і матеріальне благополуччя батьків, створюють умови для нормального розвитку дитини.

Аналітична психологія К. Юнга розглядає три **види виховання** відповідно до об'єкту впливу:

1. *особисте несвідоме*, колективне несвідоме і приватне свідоме: виховання через приклад (несвідоме виховання, найстійкіша форма впливу);

2. *свідоме колективне* виховання (проходження правилам, нормам, певним групам людей), яке формує «східних індивідів»;

3. *індивідуальне виховання* (полягає в формуванні особистого свідомого в учня, його русі до «самості»).

Б. Г. Ананьєв розглядав соціалізацію як двонаправлений процес, що означає становлення людини як особистості і як суб'єкта діяльності. Кінцева мета подібної соціалізації полягає в формуванні індивідуальності.

Виділяють п'ять сторін соціалізації:

- 1) формування знань про людей, суспільство і про себе;
- 2) вироблення навичок практичної діяльності;
- 3) вироблення норм, ролей, позицій;
- 4) вироблення установок, ціннісних орієнтацій;
- 5) включення в практичну діяльність.

Виділяють п'ять основних стадій соціалізації:

1. *Первинна соціалізація / стадія адаптації* (від народження до підліткового віку дитина засвоює соціальний досвід некритично, адаптується, пристосовується, наслідує).

2. *Стадія індивідуалізації* (критичне ставлення до суспільних норм поведінки). Це проміжна соціалізація, тому що хиткими ще є і світогляд, і характер підлітка. Юнацький вік (18-25 років) характеризується як стійка концептуальна соціалізація.

3. *Стадія інтеграції* - бажання знайти своє місце в суспільстві. Інтеграція йде успішно, якщо властивості людини приймаються суспільством, групою.

4. *Трудова стадія соціалізації* охоплює весь період трудової діяльності, коли людина не тільки засвоює трудовий досвід, а й відтворює його.

5. *Післятрудова стадія* соціалізації розглядає літній вік як вік, що вносить значний вклад в процес передачі досвіду новим поколінням.

Ресоціалізація - це процес засвоєння індивідом цінностей і норм відношення, засвоєних ним раніше.

Вторинна соціалізація – повторна соціалізація. Будується на основі раніше засвоєних норм.

Виділяють 4 групи **факторів соціалізації**:

- *мегафактори*, до яких відносять космос, планету, світ;

- *макрофактори* - країна, етнос, суспільство;

- *мезофактори*, умови соціалізації великих груп людей, що виділяються: за місцем і типом поселення, за належністю до аудиторії тих чи інших ЗМІ, за належністю до тих чи інших субкультур;

- *мікрочинники* - сім'я, сусіди, мікросоціум, групи однолітків, виховні, державні, релігійні та громадські організації.

А.Мудрик виділяє на кожному віковому етапі соціалізації найбільш **типові небезпеки**, зіткнення з якими для людини є найбільш вірогідним.

В утробі матері – хвороба батьків; пияцтво, аморальний спосіб життя; погана незбалансована їжа матері; негативний емоційно-психологічний стан батьків; екологічне середовище; медичні помилки.

У дошкільному віці – хвороба і фізичні травми дитини, аморальність батьків, запущеність дитини; бідність сім'ї, антигуманність поведінки працівників дитячих закладів; антисоціальні сусіди та їх діти;

Несприятливими *у молодшому шкільному віці* є аморальність батьків, розлучення батьків; убогість сім'ї; гіпер- чи гіпоопіка, невідповідність до навчання, негативне ставлення учителя, ровесників чи старших дітей; погана компанія, фізичні вади, дефекти мови, втрата батьків, жорстоке ставлення;

У підлітковому віці найбільшої шкоди завдають пияцтво, аморальність батьків; матеріальна скрута сім'ї; гіпо- чи гіперопіка; відео; помилки педагогів і батьків; куріння; токсикоманія; зґвалтування; самотність; фізичні травми і дефекти; погані стосунки з ровесниками; випередження чи відставання у психосексуальному розвитку; часті переїзди сім'ї; розлучення батьків.

У ранній юності: антисоціальна сім'я; вбогість сім'ї; пияцтво, наркоманія, проституція; рання вагітність; залучення до злочинних і тоталітарних груп; зґвалтування; фізичні травми і дефекти; приписування собі неіснуючого фізичного дефекту чи недоліку;

У юнацькому віці: пияцтво, наркоманія, проституція; вбогість, безробіття; зґвалтування, сексуальні невдачі; стреси; залучення до протиправної діяльності; самотність; розрив між рівнем бажань і соціальним статусом; служба в армії; неможливість продовжити навчання.

2. Специфіка сімейного впливу на розвиток особистості дитини

Специфіка сімейної соціалізації: соціалізація може відбуватися стихійно (наслідування) та цілеспрямовано (створення).

Фактори впливу сім'ї на соціалізацію особистості:

1. *склад сім'ї* або, в більш точному сенсі, *структура сім'ї* як єдність функціонування її членів;

2. *позиція дитини в сім'ї* - включає його ролі в родині, які можуть бути при зовнішній схожості (життя в родині) абсолютно різні;

3. *основні (реальні) вихователі-соціалізатори*, тобто ті члени сім'ї, які зробили найбільший вплив на розвиток дитини завдяки основному догляду за ним, і ті, хто був найбільш авторитетний для дитини;

4. *стиль виховання в сім'ї* - можна розглядати як переважний стиль основного вихователя-соціалізатора (наприклад, матері) і допоміжних соціалізаторов (бабусі, батька, діда);

5. *власне-особистісний, моральний і творчий потенціал сім'ї*. Вся сукупність позитивних людських якостей дорослих членів сім'ї - моральних, вольових, емоційних, інтелектуальних, пізнавальних та творчих особливостей.

3. Батьківське ставлення. Типи і стилі батьківського виховання

Дитячо-батьківські відносини у родині за А.Я. Варга, характеризуються:

1. Якість емоційного зв'язку.
2. Мотиви виховання і батьківства.
3. Рівень залучення батьків у відносини
4. Задоволення потреб дитини.
5. Стиль спілкування і взаємодії з дитиною.
6. Соціальний контроль.
7. Ступінь стійкості і послідовності дитячо-батьківських відносин.

Вплив сім'ї на розвиток дитини:

1. *Сім'я як основа почуття безпеки*. Відносини прихильності важливі не тільки для майбутнього розвитку взаємин - їх безпосередній вплив сприяє зниженню почуття тривоги, що виникає у дитини в нових або в стресогенних ситуаціях.

2. *Моделі батьківської поведінки*. Діти зазвичай прагнуть копіювати поведінку інших людей і найбільш часто тих, з ким вони знаходяться в самому близькому контакті.

3. *Сім'я і придбання життєвого досвіду*. Вплив батьків особливо велике тому, що є для дитини джерелом необхідного життєвого досвіду. Запас дитячих знань багато в чому залежить від того, наскільки батьки забезпечують дитині можливість займатися в бібліотеках, відвідувати музеї, відпочивати на природі.

4. *Дисципліна і формування поведінки*. Батьки впливають на поведінку дитини, заохочуючи або засуджуючи певні типи поведінки, а також

застосовуючи покарання або допускаючи прийнятну для себе ступінь свободи в поведінці дитини.

5. *Спілкування в сім'ї*. Спілкування в сім'ї дозволяє дитині виробити власні погляди, норми, установки, і ідеї.

Виділяють п'ять **видів батьківської влади**, що характеризує відносини між дитиною і дорослими в сім'ї. *Влада авторитету в сім'ї* характеризується стосунками між дитиною і дорослими, які формуються під впливом поваги батька / батьків до носія соціально схвалюється поведінки (авторитету). *Влада винагороди* в сім'ї виражається в винагороду дитини за соціально схвалювані (очікуване) поведінку і покарання - за соціально засуджує поведінку. *Влада закону* в сім'ї базується на єдиній формі позаособистісної влади, коли носієм і виявляють правил поведінки для дитини є дорослі члени сім'ї, батьки. *Влада примусу* в сім'ї будується на основі авторитарних методів виховання і жорсткого контролю над поведінкою дитини. *Влада експерта в родині* - на основі соціальної або професійної компетентності батьків в тій чи іншій діяльності.

Як правило, **в структурі батьківського ставлення** виділяють емоційний, когнітивний, і поведінковий компоненти. Р.В. Овчарова розкриває дані поняття наступним чином:

1) *Когнітивна складова* містить уявлення про різні способи і форми взаємодії з дитиною, знання і уявлення про цільові аспекти цих взаємин, а також переконання в пріоритетності тих напрямків взаємодії з дитиною, які реалізують батьки.

2) *Емоційна складова* включає оцінки та судження про різні типи батьківського відносини, а також домінуючий емоційний фон, що супроводжує поведінкові прояви батьківського відносини.

3) *Поведінкова складова* являє собою форми і способи підтримки контакту з дитиною, форми контролю, виховання взаємовідносинами шляхом визначення дистанції спілкування.

Типи батьківського відношення (за Карабановою):

1. *Безумовно емоційне прийняття* (любов і прихильність «незважаючи ні на що»).

2. *Умовне емоційне прийняття* дитини (любов, обумовлена досягненнями, достоїнствами, поведінкою дитини).

3. *Амбівалентне емоційне ставлення* - поєднання позитивних і негативних почуттів. 4. *індиферентне ставлення*: байдужість, емоційна холодність. В основі такого ставлення - несформованість материнської позиції, інфантильність і особистісна незрілість самого батька.

5. *Приховане емоційне відкидання* (ігнорування, емоційно негативне ставлення до дитини).

6. *Відкрите емоційне відкидання*.

А.С. Співаковська вводить поняття «**батьківська позиція**», розуміючи під цим сукупність батьківських установок. Автор дає таке визначення цього терміна: «реальна спрямованість, в основі якої лежить свідомо або несвідомо оцінка дитини, що виражається в способах і формах взаємодії з дітьми».

Батьківські позиції як сукупність установок батьків у взаємодії з дитиною існують в трьох планах: *емоційному, когнітивному, поведінковому*.

Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом основним вимогам: адекватності, гнучкості (динамічності) і прогностичності. Розглянемо дані вимоги докладніше.

Адекватність - ступінь орієнтування батьків в сприйнятті індивідуальних особливостей дитини, його розвитку, співвідношення якостей, об'єктивно властивих дитині, і якостей, видимих і усвідомлюваних батьками.

Гнучкість (динамічність) батьківської позиції розглядається як готовність і здатність змінити стиль спілкування, способів впливу на дитину в міру його дорослішання і в зв'язку з різними змінами умов життя родини. Динамічність відображає ступінь рухливості батьківських позицій, здатність до змін форм і способів взаємодії з дітьми.

Ригідна позиція - це вироблені в сім'ї способи впливу, які роками застосовуються по відношенню до вже змінилися дітям. Форма взаємодії з дитиною в цьому випадку не залежить від ситуації і його віку. Це відноситься до форм покарання, контролю за поведінкою, використання мовних штампів.

4. Роль батька і матері в сімейному вихованні

Позитивна роль батька у ранньому дитинстві (Г. Крайг):

1. батьки відіграють помітну роль у формуванні своєї дитини в ситуаціях, коли йому неясно, як вести себе в даний момент;
2. батьки, які чуйно реагують на сигнали дитини і швидше стають значущими фігурами в дитячому світі, швидше за проявляють себе як дієві посередники соціалізації;
3. коли дитина стає старше, батько перетворюється для нього в важливу рольову модель;
4. батько може виступати в ролі вболівальника дитини і захисника його успіхів.

Відсутність батька або його неправильну поведінку впливає на дітей по-різному, але завжди має негативні наслідки (невпевненість в собі, надмірна жорстокість, проблеми з ідентифікацією своєї статевої ролі, проблеми у взаєминах з однолітками).

Роль матері. Згідно А. Адлеру, в ідеалі мати проявляє справжню любов до своєї дитини - любов, зосереджену на його добробут, а не на власному материнському марнославстві. Її ніжність до чоловіка, до інших дітей і людям в цілому служить рольовою моделлю для дитини, який засвоює завдяки цим зразком широкого соціального інтересу, що в світі існують і інші значущі люди, а не тільки члени сім'ї. Якщо ж вона вважає за краще виключно свого чоловіка, уникає дітей і суспільства, її діти будуть відчувати себе небажаними і обдуреними, і потенційні можливості прояву їх соціального інтересу залишаться нереалізованими. Будь-яка поведінка, що зміцнює в дітях почуття, що ними нехтують і не люблять, призводить їх до втрати самостійності і нездатності до співробітництва.

А.І. Захаров пише про **несприятливі моменти взаємодії матері з дитиною**: негнучкий і гіперсоціалізований стереотип; прагнення домінувати в сім'ї і вихованні; установка на сувору дисципліну в стосунках з дітьми, недооблік їх індивідуальності; освіту надцінних ідей про можливість нещастя з ними, завищена опіка; заперечення спонтанної дитячої активності, рідкісна ласка і посмішки в стосунках з дітьми; контроль кожного кроку, рання соціалізація; зайва дистанція у відносинах з дітьми.

5. Роль прабадьків і сіблінгів у процесі соціалізації дитини

На будь-якому рівні взаємодії відбувається вплив з боку прабадьків на процес формування сімейної ідентичності онуків шляхом транслювання певних цінностей, традицій, звичаїв, практик, що характерні для цієї сім'ї.

Цей процес відбувається за допомогою виконання певних **функцій прабадьками**:

- *виховний* – вплив (або його відсутність) прабадьків на духовний, моральний, етичний та естетичний, релігійний розвиток особистості;
- *рекреаційна* – підтримка онуків на емоційному рівні;
- *побутова* – нагляд та догляд за онуками;
- *економічна* – економічна підтримка;
- *господарська* – виконання функцій домогосподарки/домогосподаря в сім'ї;
- *дозвілля* – організація та проведення спільного з онуками дозвілля;
- *консолідує/роз'єднувальна* – зміцнення або послаблення внутрішньо-сімейних зв'язків між її членами;
- *функція соціального контролю* – формування та підтримка правових та моральних норм, використання санкцій за порушення норм стосунків між поколіннями, членами в сім'ї;
- *формування сімейної ідентичності* – трансляція сімейних звичаїв, традицій, цінностей, практик тощо від прабадьків до онуків.

Не менш важлива і **роль сіблінгів у розвитку дитини**. Відносини між сіблінгами (сімейна сіблінгова підсистема) є значущими не тільки для самих братів і сестер, а й сім'ї в цілому. «Продуктом» взаємодії сіблінгів є специфічний досвід спілкування, який будується на основі потреб, мотивів, відмінних від тих, за якими дитина вступає у відносини з іншими людьми.

Сіблінги можуть бути одне для одного зразком для наслідування, об'єктом ідентифікації, в спілкуванні з сіблінгом дитина набуває багатий емоційний досвід, засвоюючи уроки емпатії, поваги, розуміння у відносинах з однолітком. Однак сіблінгова турбота не проявляється до тих пір, поки організація в родині не буде сприяти цьому.

Відносини за своєю природою є амбівалентним: описуються такі види відносин між сіблінгами, як співпраця, змагання, конкуренція і антагонізм. Ревнощі у сіблінгов виникає через те, що батьки вважають за краще одну дитину іншому. Більшість братів і сестер досить часто з великим азартом б'ються: вони борються за простір, речі, батьківську любов і увагу. Ставлення

дітей до своїх молодших сіблінгів будується через ставлення до дітей їх батьків.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте зміст поняття «соціалізація».
2. Розкажіть, що таке сімейне виховання.
3. Перерахуйте види виховання за К. Юнгом.
4. Назвіть сторони соціалізації.
5. Охарактеризуйте етапи соціалізації.
6. Розкрийте групи факторів соціалізації.
7. Поясніть фактори впливу сім'ї на соціалізацію дитини.
8. Назвіть характеристики дитячо-батьківських відносин за Варга.
9. Через що здійснюється вплив сім'ї на розвиток дитини.
10. Що таке батьківське ставлення, його компоненти та типи.
11. Охарактеризуйте ролі батька та матері в сімейному вихованні.
12. Визначте ролі прабатьків у сім'ї.
13. Розкрийте роль сіблінгів в сімейній системі.

ЛЕКЦІЇ 14-15

СІМЕЙНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ПСИХОТЕРАПІЯ

План:

1. Специфіка сімейного консультування.
2. Стадії сімейного консультування.
3. Моделі сімейного консультування.
4. Функції сімейного консультанта та його професійна позиція.
5. Методи та техніки роботи консультанта з сім'єю.

Література:

1. Браун Дж., Кристенсен Д. Теория и практика семейной психотерапии. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
2. Варга А.Л. Системная семейная психотерапия. Курс лекций. – СПб.: Речь, 2001.
3. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. – М.: Академический проект, 1999. – 240 с.
4. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 2008. – 672 с/

1. Специфіка сімейного консультування.

Практика сімейного консультування акумулює численні теоретичні та практичні дослідження проблем сім'ї таких вчених як Ю.Е.Альошина, А.Я.Варга, С.Гледдинг, А.Н.Єлізаров, Р.Кочюнас, Е.Е.Сапогова, Л.Б.Шнейдер та багато ін.

Особливістю сімейного консультування є твердження дослідників про те, що особистість клієнта необхідно розглядати у цілісній системі її сімейних зв'язків із подружжям, дітьми та батьками. Предметом аналізу в рамках сімейного консультування є установки членів сім'ї, структура сім'ї, розподіл ролей всередині сім'ї, характер взаємозв'язків між її членами, процеси лідерства і розподілу влади, сімейні конфлікти тощо.

Як відомо, **консультативна психологія** – це розділ науки, що містить систематичний опис процесу надання психологічної допомоги (консультування). *Мета психологічного консультування* - допомогти клієнтам зрозуміти, що відбувається в їхньому життєвому просторі й осмислено досягти поставлених цілей на основі усвідомленого вибору при вирішенні проблем емоційного й міжособистісного характеру. Є багато подібних визначень, і всі вони включають кілька **основних положень**:

1. Консультування допомагає людині вибирати й діяти згідно власного розсуду.

2. Консультування допомагає навчатися новій адекватній поведінці.

3. Консультування сприяє розвитку особистості.

У консультуванні акцентується відповідальність клієнта, тобто визнається, що незалежний, відповідальний індивід здатний у відповідних обставинах приймати самостійні рішення, а консультант створює умови, які заохочують вольову поведінку клієнта.

Серцевиною консультування є **«консультативна взаємодія»** між клієнтом і консультантом, заснована на філософії «клієнт-центрованої» терапії (К.Роджерс).

Таким чином, визначення психологічного консультування охоплює основні установки консультанта відносно людини взагалі й клієнта зокрема. Консультант приймає клієнта як унікального, автономного індивіда, за яким визнається й шанується право вільного вибору, самовизначення, право жити власним життям.

Сімейне консультування – це один із різновидів сімейної психотерапії, який має свої відмінні ознаки і межі терапевтичного втручання. Сімейне консультування розвивається паралельно із сімейною терапією, взаємно збагачуючи один одного. *Відмінність* сімейного консультування від сімейної терапії полягає перш за все в тому, що сімейне консультування не приймає концепцію хвороби; по-друге, у ньому акцент поставлений на аналізі ситуації і аспектів рольової взаємодії у сім'ї; по-третє, воно покликане допомагати у пошуках особистісного ресурсу суб'єктів консультування і обговорення способів вирішення ситуації.

Основною *метою*, яка стоїть перед сімейним консультуванням, є вивчення проблеми члена або членів сім'ї для якісних змін взаємодії у ній і забезпечення можливості особистісного росту. Консультант повинен прагнути до виявлення індивідуальних причин сімейних дисгармоній і сприяти усуненню цих причин у конкретних ситуаціях.

Дослідники (Л.Б.Шнейдер, Р.Кочюнас) визначають наступні основні **принципи і правила сімейного консультування**:

1. Встановлення контакту між консультантом і клієнтом, який досягається за допомогою встановлення певної оптимальної дистанції, конструктивного спілкування та підбору відповідних прийомів проведення зустрічі.

2. Збір інформації про проблему клієнта та моделювання можливого результату, який досягається з'ясуванням кінцевої бажаної мети осіб, що звернулися за допомогою.

3. Обговорення психотерапевтичного контракту, що являється однією з найважливіших умов сімейного консультування. На цьому етапі обговорюється відповідальність сторін (з боку консультанта – безпека та результативність, з боку клієнта – активність, готовність до змін та ін.), умови винагороди, а також санкції за порушення сторонами умов контракту.

4. Уточнення проблеми клієнта та співставлення ресурсів сім'ї в цілому і кожного члена зокрема.

5. Проведення власне консультації. На цьому етапі закріплюється віра клієнтів в успіх, з'ясовується, якого саме результату бажають клієнти, за допомогою візуалізації консультант допомагає клієнтам уявити нові стосунки чи ситуації.

6. «Екологічна перевірка». Консультант пропонує членам сім'ї уявити себе в подібній ситуації через 5-10 років і дослідити свій стан.

7. Наближаючись до завершення сімейного консультування, консультант докладає зусиль щодо переносу в реальне життя і збереженню стійкості позитивних результатів. Це перш за все пов'язано з тим, що клієнти іноді потребують допомоги у перенесенні зрозумілих установок в реальне життя, а також повторних зустрічей із консультантом для підтримки впевненості у собі і у своїх вчинках.

8. Від'єднання. Це прийом індивідуальний для кожного консультанта, у разі застосування якого сімейна пара приходять до висновку, що консультант їм більше не потрібний.

У ситуації надання психологічної допомоги консультант спирається, перш за все, на особистісні ресурси свого клієнта та на свої особистісні ресурси; по-друге, на закономірності психотерапевтичний потенціал спілкування як у діаді консультант – клієнт, так і в групі, в тому числі у сім'ї. Психолог-консультант апелює до розуму, емоцій, почуттів, потреб і мотивів клієнта, до його здібностей спілкуватися з людьми, використовуючи при цьому різні техніки, які використовують ці ресурси.

2. Стадії сімейного консультування.

Загальна модель професійної консультативної допомоги передбачає:

1) встановлення контакту із клієнтом, який здоровий з точки зору медицини, але відчуває те чи інше неблагополуччя у сімейному житті, потребує допомоги і просить її;

2) проведення психологічної діагностики, спрямованої на з'ясування причин неблагополуччя і визначення можливих форм допомоги;

3) власне консультативна робота, корекційні чи психотерапевтичні заходи, спрямовані на зняття наявного неблагополуччя шляхом активації власних психологічних ресурсів клієнта або сім'ї у цілому.

В літературі виділяють наступні етапи консультування:

1. Встановлення контакту (усвідомлення атмосфери довіри)

2. Етап збору інформації.
3. Визначення цілей консультування (укладення контракту).
4. Вироблення альтернативних рішень (знаходження можливих шляхів вирішення проблеми).
5. Узагальнення (поведінка підсумків, узагальнення результатів, від'єднання клієнта від консультанта).

Консультативний цикл (за Румянцевою) включає:

1. Етап аналізу (аналіз моменту запиту - мова клієнта, поведінка, опір).
2. Формулювання гіпотези.
3. Формулювання проблеми для клієнта.
4. Укладання контракту.
5. Спільна робота над проблемою.
6. Обговорення та оцінка результату:
  - а) закінчення спільної роботи і перехід до самостійної роботи;
  - б) формулювання нової проблеми.

Велика відповідальність лежить на фахівцеві за прийняття рішення. Тому в психології напрацьовано чимало моделей проведення процедури консультування. Зазвичай процес прийняття рішень в ході консультування може складатися із таких етапів:

1. Діагностика (збір інформації про проблему клієнта).
2. Пошук причини, з якої можна було б розпочати (наприклад, втрата, невдача, почуття провини тощо).
3. Стратегія консультації (вибір прийнятної техніки) та побудова колекційної моделі допомоги.
4. Оцінка ефективності консультування та аналіз усіх етапів процесу.

Важливо, щоб наприкінці консультативного процесу у клієнта сформувалося відчуття можливості вирішення його проблеми та усвідомлення послідовності необхідних для цього дій.

3. Моделі сімейного консультування.

У теорії і практиці консультування сім'ї напрацьовано чимало моделей цього процесу, розглянемо основні (Е.Е.Сапогова).

Так, у *психоаналізі* (Н.Аккерман, Д.Джексон, Т.Лидз, Н.Пауль, Дж.Фрамо) консультування і психотерапія традиційно орієнтовані більше на індивіда чим на сім'ю. Робота психолога спрямована на корекцію взаємовідносин індивід - сім'я, оскільки індивід будує свою сім'ю на таких відносинах, які були усталені в його власній батьківській родині. Центром аналізу є взаємовідносини між поколіннями, розгляд яких допомагає індивіду побудувати нові конструктивні відносини у власній сім'ї, здолати труднощі у спілкуванні з дітьми та дружиною (чоловіком).

Метою консультаційної роботи в таких випадках є прагнення побудови таких взаємовідносин, які могли б призвести до особистісних змін у членів сім'ї, що дало б можливість будувати і розвивати стосунки на базі теперішньої реальності, а не на досвіді минулого. Для цього консультант виділяє і порівнює основні моделі поведінки, які закріпилися підсвідомо у

індивіда ще з дитинства з тими, які необхідні «тут-і-зараз». Працюючи з кожним членом сім'ї, консультант залучає методи вільних асоціацій, порівнюючи минуле із сьогоденням, аналізує біографії подружжя, проводить паралелі в історіях їх сімей тощо.

На сьогоднішній день широкого визнання набула *теорія сімейних систем М.Боуена*, за якою сім'я розглядається як емоційна система – трансгенераційний феномен, який включає представників сімей усіх її поколінь. Ця система впливає на кожного члена сім'ї, формуючи його особистість.

Виділяються два типи особистості: незалежна, диференційована від сім'ї і залежна від сім'ї, з'єднана з сімейними установками. Незалежна особистість відділяє себе від інших членів сім'ї, має свої почуття, потреби, емоції, тримає дистанцію, що робить її більш зрілою і самостійною. Залежна від сім'ї особистість не в змозі відрізнити свої емоції, потреби від сімейних і не може самостійно приймати рішення. Така особистість схильна будувати подібну власну сім'ю і шукати в якості подружжя таку ж особистість. Типова проблема такої сім'ї: партнери вимагають одне від одного того, чого не здатні дати один одному (постійність почуттів, відносин, сприйняття). Обидві особистості у такому шлюбі потерпають від хибного емоційного досвіду, який передається із минулого в майбутнє, і навіть поява дитини не приносить бажаної гармонії.

Метою консультативної допомоги у таких випадках є вивчення консультантом сімейних взаємовідносин за допомогою аналізу оцінки самими клієнтами своїх психологічних особливостей, а також сімейної генограми (сімейного дерева трьох поколінь). Центром аналізу є, по-перше, диференціація думок людини від її емоцій, по-друге, її самої від інших членів сім'ї (матері, власних дітей, дружини), по-третє, допомога клієнтам у побудові власної «Я-концепції».

Сімейне консультування, орієнтоване на *біхевіористичний підхід* (В.Джонсон, У.Мастерс, У.Мітчел та ін.), базується на поєднанні ідей оперантного навчання, теорії соціального обміну і когнітивної психології. В центрі аналізу знаходяться вчинки членів сім'ї по відношенню один до одного, які розглядаються з боку одного тезису, що поведінка підкріплюється її наслідками: якщо між членами сім'ї переважає негативне підкріплення, то й відносини їх будуть дисфункціональними, якщо, навпаки, підкріплення буде позитивним, то й відносини складаються функціонально.

Робота консультанта із сім'єю потребує ідентифікації позитивних і негативних підкріплень, які формуються, корегуються та закріплюються на консультуванні. Біхевіористичні психотерапевтичні техніки пропагують практику роботи сімейних консультантів за допомогою тренінгів батьківських здібностей (С.Гордон, Н.Давидсон), які допомагають змінювати батьківську реакцію на дитину, а також методи корекції спілкування і поведінки подружжя, які прагнуть мінімізувати незадоволеність і максимізувати задоволеність, нагороди тощо. Корекція досягається за

рахунок оцінки задоволеності шлюбом за допомогою опитувальників, індивідуальних інтерв'ю, розробки плану взаємних побажань тощо.

Консультування відповідно до **теорії соціального навчіння** відбувається за рахунок моделювання (імітації), спостереження подружжя за відносинами у їх батьків та порівняння зі своїми власними стосунками. Основний ефект у цьому консультуванні пов'язується із напрацюванням навичок та вмінь жити у сьогоденній сімейній ситуації з використанням методів самозвіту, спостереження, вправ і тренінгів навчання новим комунікативним навичкам.

Моделі консультування у такому підході носять назву експериментальні, емпіричні або моделі безпосередньої участі (У.Кемплер, В.Сатір та ін.). Метою консультування постає особистісний розвиток членів сім'ї та формування відкритості новому досвіду.

Одним із розповсюджених підходів у сімейному консультуванні є **структурний підхід** (С.Мінухін, Б.Розман, Ч.Фишман та ін.), основними поняттями якого є структура сім'ї, підсистеми сім'ї, межі структури. Структуру сім'ї складає ряд вимог і функцій, усвідомлених і неусвідомлених правил, які визначають взаємодію між її членами.

Субсистема сім'ї – це субсистема пари (яка з'являється під час одруження), батьківська субсистема (з'являється в момент народження дитини), субсистема дітей. Межі структури відмічаються правилами, які визначають рівень допустимих контактів як між субсистемами так і в середині них.

Протягом багатьох років у сімейному консультуванні використовується **транзактна модель** Е.Берна. Вчений пропонує ідею станів «Я» (Батько, Дорослий, Дитина), з опорою на які можуть будуватися сімейні транзакції (орієнтовані на взаємодію або на самоствердження, конфліктні). Дослідник описав різні системи транзакцій – ігри і методи, які використовуються у шлюбній і сімейній взаємодії, а також життєві сценарії, які засвоюються людьми із батьківсько-дитячих взаємовідносин і реалізуються у дорослому житті.

Метою консультанта є допомога клієнту в усвідомленні станів власного «Я» у певних ситуаціях, у реалізації певних сценаріїв взаємостосунків, що призводить до набуття більшої щирості, відкритості у спілкуванні, побудові конструктивних стосунків та досягненні ефективних життєвих цілей.

Метод **стратегічного підходу** у сімейному консультуванні (П.Вацлавік, Л.Джексон, К.Маданес, Дж.Хейлі та ін.) передбачає розгляд конкретної ситуації або конкретного симптому, а не особистісних особливостей членів сім'ї. Консультант розробляє стратегію вирішення конкретної проблеми сім'ї, спираючись на впевненість у тому, що між членами сім'ї існують застарілі звички у відносинах та стереотипи поведінки (сукупність поглядів на світ, на інших людей, на себе).

Корекція досягається шляхом лінгвістичного виправлення побудови звичної проблеми: наприклад, не «дитина заважає батькам», а «дитина потребує більшої уваги з боку батьків», не вирок дитині «ти такий дурний,

що знову двійка», а підтримка «ти такий розумний, а щось мабуть недовчив». Зміни у сімейних стосунках відбуваються за рахунок змін у значенні, яке люди приписують тій чи іншій поведінці, а в результаті змінюються установки і вся система сімейних відносин.

У сімейному консультуванні свою ефективність довела **раціонально-емоційна терапія А.Елліса** – навчальна, активно-директивна терапія, у якій консультант спрямовує клієнтів до визначення конкретного когнітивного, філософського джерела їх психологічних проблем і вказує на способи конструктивних змін.

Основним тезисом є: поведінка і проблеми клієнтів зумовлені у більшості тим, що і як вони думають, а не тим, які реальні дії роблять. Тому подружжям необхідно передивитися свої системи поглядів на внутрішньо сімейні події і стосунки.

В останні десятиліття активно застосовується психологами **нарративний підхід** (Д.Епстон, М.Уайт). Сімейний нарратив – це сукупність внутрішньосімейних текстів (легенд, казок, текстів для соціалізації тощо), які відображають досвід декількох поколінь сім'ї, що використовуються як установки для організації сімейного устрою.

Проблеми сім'ї пов'язуються із ідеєю невірної вибраної і погано зреалізованого сюжету. У процесі консультування можуть застосовуватися розповіді сімейних історій, вправи для розвитку внутрішньосімейної далекоглядності, реконструкція загального сімейного досвіду, підсилення персональних зв'язків між членами сім'ї тощо.

4. Функції сімейного консультанта та його професійна позиція.

Функції консультанта:

- Підтримуюча
- Посередницька
- Навчальна
- Розвивальна (зміна + пошук ресурсів)
- Інформаційна

Види психологічної допомоги сім'ї:

- інформування
- індивідуальне психологічне консультування
- групове консультування подружніх пар
- сімейне консультування (нуклеарна і розширена сім'я)
- групове сімейне консультування (гомогенні і гетерогенні групи)

Професійна позиція консультанта містить наступні 3 базові складові:

1. Світоглядна складова
2. Теоретична (модель, яку застосовує консультант в роботі)
3. Інструментальна (емпірична).

5. Методи та техніки роботи консультанта з сім'єю.

Основний метод – консультативна бесіда. Важливим є організація простору та часу бесіди.

Прийоми, які психолог може застосовувати під час бесіди:

Вербальні	Невербальні
-інтерпретація -директива (вказівка) -інформування -зворотний зв'язок -саморозкриття -логічна послідовність -резюме, що впливає -відкриті питання -закриті питання -переказ -відображення почуттів	-контакт очей -поза -тон, гучність -вираз обличчя

Групи технік, залежно від цілей консультування:

1. Спрямовані на зміну поведінки:
  - * Техніка припису (психолог дає завдання вести себе певним чином)
  - * Техніка парадоксальних приписів (спонукання подумати, чому припис неможливо виконати і як він співвідноситься з реальним життям)
  - * Техніка Альошина «Досягнення компромісу»
  - * Техніка сімейної ради (в період конфлікту всі в колі кажуть, висловлюються, потім переказують почуте)
  - * Техніка домашніх завдань.
2. Спрямовані на зміни образів:
  - * Техніка завершення фраз
  - * Техніки драматизації (психодрами, розстановки)
  - * Техніки малювання
  - * Техніка «Список цінностей»
  - * Техніка парадоксального втручання.
3. Соціометричні техніки:
  - * Генограма
  - * Сімейна соціограма
  - * Сімейна фотографія
  - * Еко-карта
4. Змішані техніки:
  - * Техніка Морено «Обмін ролями»
  - * Використання відео / аудіо записів
  - * Спільне виконання завдання

Питання для самоконтролю:

1. Як розгортається процес психологічного консультування? Назвіть основні етапи.
2. Які принципи лежать в основі різних підходів до консультування сім'ї.

3. Поясніть відмінності між психодинамічною та біхевіористичною моделлю консультування сім'ї.
4. Назвіть основні цілі структурної моделі психологічної допомоги сім'ї.
5. Опишіть основні ідеї заснованої на досвіді моделі надання психологічної допомоги сім'ї.
6. Опишіть наративний підхід до консультування сім'ї.
7. Розкрийте суть трансактного аналізу в психологічній допомозі сім'ї.
8. Назвіть функції сімейного консультанта.
9. Розкрийте суть професійної позиції психолога-сімейного консультанта.
10. Наведіть приклади технік, які використовуються у різних випадках сімейного консультування.